

Witold Filipczak

Ekonomie litewskie w polityce sejmikowej Stanisława Augusta po upadku Antoniego Tyzenhauza (1780-1783)

Przegląd Nauk Historycznych 5/1, 235-276

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WITOLD FILIPCZAK
Uniwersytet Łódzki

Ekonomie litewskie w polityce sejmikowej Stanisława Augusta po upadku Antoniego Tyzenhauza (1780–1783)

Rola ekonomii litewskich w walce sejmikowej została opracowana tylko w wycinkowym zakresie. Dzięki badaniom Stanisława Kościałkowskiego posiadamy rozległą wiedzę na temat politycznego wykorzystania potencjału królewskich dóbr stołowych w okresie, kiedy były administrowane (1765–1777), a następnie dzierżawione (1777–1780) przez podskarbiego nadwornego litewskiego Antoniego Tyzenhauza¹. Jeśli chodzi o okres po 1780 r. interesujące informacje na temat gospodarczych i politycznych aspektów funkcjonowania ekonomii zawiera książka Macieja Mycielskiego o Marcinie Badenim, administratorze ekonomii litewskich w latach 1783–1793². Prace Bronisława Zaleskiego, Anny Kalenkiewiczówny, Jerzego Michałskiego, Wojciecha Szczygielskiego i Andrzeja B. Zakrzewskiego³, przyniosły sporo wiadomości na temat sejmików litewskich w latach osiemdziesiątych XVIII w. Jednak rola dóbr stołu królewskiego, siłą rzeczy, nie stanowiła w nich centralnego problemu rozważań. Uznałem więc za potrzebne zbadanie znaczenia ekonomii królewskich

¹ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz. Podskarbi nadworny litewski*, t. I-II, Londyn 1970–1971.

² M. Mycielski, *Marcin Badeni (1751–1824). Kariera kontuszowego ministra*, Warszawa 1994, s. 17–33.

³ B. Zaleski, *Korespondencja krajowa Stanisława Augusta z lat 1784 do 1792*, Poznań 1872; A. Kalenkiewiczówna, *Rozkład partii Tyzenhauza na tle sejmików litewskich*, [w:] *Księga pamiątkowa Koła Historyków – słuchaczy USB*, Wilno 1933; J. Michałski, *Sejmiki poselskie 1788 roku*, „Przeгляд Historyczny” 1960, t. LI; W. Szczygielski, *Referendum trzociemajowe. Sejmiki lutowe 1792 roku*, Łódź 1994; A. B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki [dalej: Sejmik trocki]*, Warszawa 2000.

w życiu sejmikowym w okresie ich dzierżawy przez Franciszka Rzewuskiego (1780–1783).

Niewiele wiadomo na temat podobnych zjawisk w okresie do 1765 r. Zofia Zielińska, Wojciech Kriegseisen i Andrzej Rachuba analizowali opisany przez Marcina Matuszewicza sejmik przedkonwokacyjny w Brześciu Litewskim w lutym 1764 r.⁴ W obradach udział brało 1250–1450 uczestników. Podskarbi wielki litewski Jerzy Fleming, kierujący na tym terenie poczynaniami stronników Familii, miał zgromadzić na sejmiku ponad 800 osób (wg rejestru nawet 996)⁵. Wykorzystując znaczne środki finansowe (ponad 2000 czerwonych złotych, czyli 36 000 złp), sprowadzono drobną i zależną ekonomicznie szlachtę aż z Podlasia, ziemi chełmskiej i ziemi łukowskiej, a także zaściankową szlachtę z okolic Sielca. Posłużono się wreszcie szlachtą „ekonomiczną” (czynszową) z okolic Huszczy (Hucznej⁶), Sucznej, Wisiek, Chmielowa i Przewołoki przyprowadzonej przez namiestników z ekonomii brzeskiej⁷. Z opisu wydarzeń zawartych w cytowanym przez M. Matuszewicza liście do księdza Mikołaja Kuczewskiego wynika, że namiestnik ekonomiczny Bęklewski przyprowadził najwięcej osób, które pochodziły z guberni prużańskiej (ekonomia brzeska) i zaścianka sieleckiego. Wiadomo również, że szlachtę sprowadzano z guberni łomaskiej i rudzkiej (ekonomia brzeska)⁸. Pamiętnikarz twierdzi, że udział szlachty ekonomicznej w sejmiku stanowił novum, gdyż ze względu na odrębną pozycję prawną (miała nie podlegać sądownictwu grodzkiemu), nie była dotąd dopuszczana do udziału w życiu publicznym⁹. Opinię tę należy traktować z ostrożnością, gdyż służyła podkreśleniu, że sukces partii przeciwnej wynikał z nadużyć. Warto odnotować pogład Andrzeja Rachuby, że metody użyte na sejmiku brzeskim 1764 r. nie były

⁴ Z. Zielińska, *Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów*, „Przegląd Historyczny” 1971, t. LXII, z. 3, s. 406, 411; W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991, s. 129–130; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002, s. 92–93.

⁵ M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. II, 1758–1764, oprac. i wstęp B. Królikowski, komentarz Z. Zielińska, Warszawa 1986, s. 436. Por. A. Rachuba, *op. cit.*, s. 97.

⁶ Por. S. Kościałkowski, *Ze studiów nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie*, Wilno 1914, s. 15.

⁷ M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. II, s. 435.

⁸ *Ibidem*, t. II, s. 440, 442; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. I, s. 616–619.

⁹ M. Matuszewicz, *op. cit.*, t. II, s. 433, 435.

zjawiskiem nowym i już wcześniej stosowano podobne praktyki (udział nieposesjonatów i szlachty dożywotników)¹⁰.

Opisany sposób działania wykorzystał Antoni Tyzenhauz. Już w 1766 r. hetman wielki litewski Ignacy Massalski oskarżał go o ściąganie z kluczy ekonomicznych dożywotników, oficjalistów ekonomicznych i innej szlachty nieosiadłej¹¹. Podskarbi nadworny litewski doprowadził do perfekcji ten system w okresie kierowania stronnictwem królewskim na Litwie w latach 1775–1780. Dysponowanie dobrami „stołu królewskiego” stało się istotnym elementem wpływów partii regalistycznej na sejmikach: powiatu grodzieńskiego (ekonomia grodzieńska), województwa brzeskiego (ekonomia brzesko-kobryńska) i egzulanckim województwa smoleńskiego (po 1776 r. odbywały się w Olicie – ośrodku kolejnej królewskiej ekonomii)¹². Te trzy sejmiki uważane były przez zwolenników monarchy za „domowe” i wpływ „partii ekonomicznej” miał istotne znaczenie dla dominacji politycznej regalistów. Potencjał ekonomii wykorzystywany był również na sejmiku księstwa żmudzkiego (ekonomia szawelska). Szlachty z ekonomii używano również na sejmiku trockim, co potwierdzają wspomnienia Michała Zaleskiego¹³. W 1776 r. uczestniczyła ona, choć w małej liczbie, w sejmiku kowieńskim (zdaniem S. Kościałkowskiego bezprawnie)¹⁴. Oczywiście wpływy A. Tyzenhauza na Litwie nie ograniczały się do tych zgromadzeń. Jak ustalił S. Kościałkowski, w okresie najsilniejszej pozycji (lata 1777–1778) podskarbi kontrolował 19 z 22 sejmików litewskich, a oddziaływał również na pozostałe¹⁵. Sytuacja zaczęła ulegać zmianie w okresie narastania kryzysu wokół osoby podskarbiego. Świadczyły o tym wydarzenia z lat 1779–1780. Już sejmiki lutowe 1779 r. zdominowała walka prowadzona przez stronników A. Tyzenhauza z jego przeciwnikami, popierającymi w elekcjach deputackich kandydatów promowanych przez Tyszkiewiczów (Ludwik Tyszkiewicz, zgodnie z ży-

¹⁰ A. Rachuba, *op. cit.*, s. 93.

¹¹ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. I, s. 188 (przypp. 228).

¹² *Ibidem*, t. I, s. 111–112, 118–119, 122; A. B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego epoki stanisławowskiej (do 1788 roku). Zmiany w ustroju i funkcjonowaniu*, [w:] *Ziemie północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772–1815*, red. M. Biskup, Warszawa-Toruń 1996, s. 60.

¹³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Archiwum Radziwiłłów, dział II [dalej: AR II], nr 3131, s. 1. Planta przyszłego Tryb. Lit. na rok 1778; M. Zaleski, *Pamiętniki... wojskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego, posta na Sejm Czteroletni*, Poznań 1879, s. 106, 112.

¹⁴ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. I, s. 112, 188 (przypp. 229).

¹⁵ *Ibidem*, t. I, s. 129.

czeniu Stanisława Augusta, miał objąć marszałkowstwo Trybunału Litewskiego)¹⁶. Wydarzenia, które doprowadziły do złamania politycznej pozycji A. Tyzenhauza, szczegółowo analizował S. Kościałkowski¹⁷. Nastąpiła aktywizacja wrogów podskarbiego w obozie regalistycznym. Zostali oni zachęcani do działania w wyniku jawnej niechęci do podskarbiego Rosji (i osobiście ambasadora Ottona Magnusa von Stackelberga)¹⁸. Istotne było również stanowisko króla, który coraz krytyczniej oceniał działalność (zarówno finansową, jak i polityczną) dotychczasowego lidera stronnictwa regalistycznego na Litwie.

W świetle badań S. Kościałkowskiego rola ekonomii w polityce sejmikowej A. Tyzenhauza była wielowątkowa. Istotnym elementem był, wspomniany już wcześniej, udział szlachty „ekonomicznej”. Nie chodziło tu jedynie o nieposesjonatów osiadłych w ekonomiach na czynszach i dożywociach. Liczny był również niższy personel administracyjny (ekonomowie, rejestrancji, pisarze, szafarze, plenipotenci, kancelarzyści itp.). Na górze hierarchii stało czterech zarządzających ekonomiami wiceadministratorów, którym byli podporządkowani gubernatorzy i kluczowi. W 1777 r.; powołano również trzech administratorów (nie posiadała go ekonomia olicka, która była formalnie związana z grodzieńską), lecz mieli oni zadania sądownicze i nadzorcze. Personel urzędniczy został rozbudowany, z przyczyn politycznych, ponad potrzeby (liczył ok. 1000 szlachty)¹⁹ i było to jedną z przyczyn trudności finansowych. Nie zawsze istniała potrzeba maksymalnego mobilizowania szlachty ekonomicznej. Jeśli nie obawiano się rywalizacji partyjnej na sejmiku, A. Tyzenhauz nakazywał, by każdy z ekonomów sprowadzał tylko kilku z zaufanej szlachty, co i tak pozwalało na dostarczenie 80–100 osób z jednej guberni²⁰. Należy także pamiętać, że w czasach A. Tyzenhauza wyżsi urzędnicy ekonomiczni byli używani jako zaufani agenci sejmikowi w powiatach nie mających związków z dobrami stołowymi (chodziło o sejmiki, na których mieli koneksje z tytułu posesji i urzędów)²¹.

Konieczne jest krótkie scharakteryzowanie układu sił politycznych na Litwie po ostatecznym odsunięciu A. Tyzenhauza od kierowania partią dworską w Wielkim Księstwie w lipcu 1780 r. Nowym

¹⁶ W. Filipczak, *Sejm 1778 roku*, Warszawa 2000, s. 334, 339.

¹⁷ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. II, s. 359–434.

¹⁸ *Ibidem*, t. I, s. 150–152; J. Michalski, *Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta*, „Zapiski Historyczne” 1986, t. LI, z. 1, s. 110.

¹⁹ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz*, t. I, s. 632–633.

²⁰ *Ibidem*, t. I, s. 111.

²¹ AGAD, AR II, nr 3131, s. 1–4, Planta przyszłego Tryb. Lit. na rok 1778.

kierownikiem stronnictwa regalistycznego został, wróg podskarbiego, podkanclerzy litewski Joachim Chreptowicz. Nie miał on tak monopolistycznej pozycji jak poprzednik. Jednak J. Chreptowicz cieszył się dużym zaufaniem Stanisława Augusta. Monarcha istotne decyzje w sprawach polityki dworu na Litwie podejmował po zasięgnięciu opinii podkanclerzego²². W świetle literatury przedmiotu, w okresie do Sejmu Wielkiego, miał on współpracować w prowadzeniu akcji sejmikowej z Antonim Dziekońskim (od 1785 podskarbi nadworny litewski), bratankiem króla Stanisławem Poniatowskim (od 1784 r. podskarbi wielki litewski) i Ludwikiem Tyszkiewiczem²³ (hetman polny litewski od grudnia 1780 r. po rezygnacji Józefa Sosnowskiego²⁴). Rolą A. Dziekońskiego i S. Poniatowskiego zajmę się szerzej w dalszej części artykułu. Tyszkiewiczowie, bo chyba większą aktywność w sprawach polityki personalnej niż L. Tyszkiewicz przejawiała jego matka, wojewodzina smoleńska Anna Tyszkiewiczowa, mieli wpływ głównie na sejmik wileński. Interesowali się również powiatem lidzkim (gdzie protegowali rodzinę Aleksandowiczów), urzędami smoleńskimi i Żmudzią²⁵. L. Tyszkiewicz miał pewne wpływy na sejmiku trockim²⁶. Na Litwę oddziaływał też szef stronnictwa regalistycznego w Koronie, brat króla Michał Poniatowski²⁷ (od 1784 r. prymas). Obraz ten wymaga jednak pewnych uzupełnień. Po upadku A. Tyzenhauza do współdziałania w rekomendacjach do wakansów i nadzoru nad sejmikami zostali dopuszczeni też inni ministrowie. Kanclerz litewski Aleksander Sapieha, który wcześniej pozostawał w poprawnych stosunkach z A. Tyzenhauzem, po jego upadku wystąpił wobec króla w roli osoby odsuniętej od spraw publicznych przez podskarbiego. Prosił o przydzielenie mu opieki nad kilkoma powiatami. Stanisław August powierzył A. Sapieżu nadzór nad polityką nominacyjną (a w konsekwencji sejmikową) w powiatach wołkowyskim, mozyrskim i egzulanckim starodubowskim²⁸. W kwestiach sejmikowych,

²² Biblioteka im. Czartoryskich w Krakowie [dalej: BCz], rkps 655, s. 1158, 1205–1206, 1245, Król do Joachima Chreptowicza z 13 i 22 VII 1782 oraz 30 VI 1783.

²³ B. Zaleski, *op. cit.*, s. 40–45; J. Michalski, *Sejmiki...*, cz. 2, s. 354.

²⁴ BCz, rkps 861, s. 259. Józef Sosnowski do króla (rezygnacja z urzędu) 12 XII 1780.

²⁵ BCz, rkps 691, s. 97–231. Korespondencja Tyszkiewiczów z królem z okresu wrzesień 1780–czerwiec 1784.

²⁶ BCz, rkps 691, s. 129. Król do L. Tyszkiewicza 6 V 1782; *ibidem*, rkps 724, s. 240, Joachim Chreptowicz do króla z 5 VII 1784.

²⁷ J. Michalski, *Sejmiki...*, cz. 1, s. 53.

²⁸ BCz, rkps 689, s. 133–134, 139–140, 185, Aleksander Sapieha do króla 31 VII 1780, król do A. Sapiehy z 6 VIII 1781 i 29 V 1782; Z. Zielińska, *Sapieha Aleksander Michał*, [w:] *Polski słownik biograficzny* [dalej: PSB], t. XXXIV, 1993, s. 567.

jak wskazuje kampania z 1782 r., współpracował z wpływowymi działaczami stronnictwa dworskiego: kasztelanem nowogródzkim i starostą mozyrskim Gedeonem Jeleńskim, marszałkiem wołkowyskim Janem Bychowcem, marszałkiem starodubowskim Bolesławem Biszpingiem oraz podkomorzym starodubowskim Franciszkiem Jel-skim²⁹. Jednak kanclerz litewski nie był dobrze przygotowany do roli osoby odpowiedzialnej za politykę personalną. Świadczy o tym sytuacja powstała przy obsadzie wakansów mozyrskich w 1782 r. Propozycje A. Sapiehy zakwestionował J. Chreptowicz, który wskazał na błędy formalne (rzekome wakanse wojstwa i podczastwa) i przedstawił własne sugestie, tylko w części uwzględniające rekomendacje kanclerza³⁰. Nawet znajdujący się w fatalnej sytuacji finansowej podskarbi wielki litewski Michał Brzostowski uzyskał prawo do zalecania kandydatów na urzędy brasławskie i oszmiańskie. Nie przejawiał w tym zakresie większej aktywności. Jego głównym zmartwieniem było znalezienie kupca na sprawowany urząd³¹.

Król dbał o właściwe ułożenie stosunków z przedstawicielami litewskiej magnaterii. Najistotniejsza była rola stronnictwa radziwiłłowskiego, na którego czele stał wojewoda wileński Karol S. Radziwiłł. Po powrocie z emigracji w 1777 r. podporządkował się on politycznie Antoniemu Tyzenhauzowi³². Choć wojewoda wileński wyrażał współczucie dla losu podskarbiego, po jego upadku szybko zaczął budować bardziej samodzielną pozycję. Robił to zachowując ściśle współdziałanie z dworem. Stronnicy radziwiłłowscy byli więc traktowani jako przedstawiciele obozu regalistycznego. Korespondencja K. Radziwiłła ze Stanisławem Augustem z lipca 1780 r. wskazuje, że wojewoda wileński miał ambicje oddziaływania na politykę sejmikową dworu na całej Litwie. W odpowiedzi na przesłaną mu plantę królewską dotyczącą 10 sejmików (wileńskiego, oszmiańskiego, lidzkiego, wilkomierskiego, brasławskiego, grodzieńskiego, starodubowskiego i smoleńskiego, nowogródzkiego i brzeskiego)³³ K. Radziwiłł przedstawił własny „regestr” kandydatów do poselstwa z obszaru całej Litwy. Apelowwał do monarchy o stworzenie

²⁹ BCz, rkps 689, s. 177–178, 195, Aleksander Sapieha do króla 14 VI 1782 i król do Jana Bychowca 15 VII 1782 (kopia).

³⁰ BCz, rkps 689, s. 209–217. Por. BCz, rkps 861, s. 289, Rezygnacja Adama Stockiego z podczastwa mozyrskiego 17 III 1781.

³¹ BCz, rkps 655, s. 499–501, 521–523, 609–623, Korespondencja Michała Brzostowskiego z królem z okresu lipiec 1780–grudzień 1783.

³² J. Michalski, *Radziwiłł Karol Stanisław*, [w:] PSB, t. XXX, Wrocław 1987, s. 258.

³³ BCz, rkps 686, s. 109–111, Król do Karola Radziwiłła 15 VII 1780.

szlachcie możliwości wyboru spośród większej liczby akceptowanych przez dwór kandydatów³⁴. Stanisław August odpowiedział dyplomatycznie i przedstawił swoje sugestie odnoszące się tym razem do wszystkich 22 sejmików³⁵. Przygotowując sejmiki gromniczne w 1781 i 1782 r., król przysyłał wojewodzie wileńskiemu rejestry promowanych kandydatów do funkcji deputackich, które uzgodniono z osobami przewidzianymi na marszałków Trybunału Litewskiego (kolejno byli to generał ziem podolskich Adam Kazimierz Czartoryski i wojewoda miński Józef M. Radziwiłł)³⁶. Szczególną troskę o dobrą współpracę z K. Radziwiłłem widać w przygotowaniach do sejmu 1782 r.³⁷ Zapewne wiązało się to z niepokojem o los sejmików i sejmu, nad którymi ciążyły napięcia związane ze sprawą biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka. Współpracy K. Radziwiłła z regalistami nie zakłóciły zdarzające się czasami napięcia. W lutym 1783 r. Stanisław August nie krył rozczarowania, gdy podkomorzy litewski Hieronim Radziwiłł (brat K. Radziwiłła) wybrany na sejmiku mińskim (zgodnie z wolą króla) starostą grodowym nie chciał zaakceptować wysuwanych przez monarchę kandydatów na trzy urzędy grodzkie³⁸. Zostali oni królowi zasugerowani przez wpływowego na tym terenie kasztelana mińskiego Adama Chmarę. H. Radziwiłł uzasadniał odmowę złożonymi wcześniej obietnicami³⁹. Zachowanie dobrych stosunków miało dla dworu duże znaczenie, gdyż według W. Szczygielskiego, K. Radziwiłł wpływał przed Sejmem Wielkim na wybór ok. 25% litewskich posłów⁴⁰. Prawą ręką wojewody wileńskiego w sprawach sejmikowych był Alojzy Sulistrowski⁴¹.

Znaczącą postacią był hetman wielki litewski Michał Kazimierz Ogiński, którego tradycyjnym, choć nie jedynym, obszarem wpływów

³⁴ BCz, rkps 686, s. 117–123, K. Radziwiłł do króla z 25(?) VII 1780 (t. „Registr”).

³⁵ BCz, rkps 686, s. 125–132, Król do K. Radziwiłła z 1 VIII 1780.

³⁶ BCz, rkps 686, s. 145–149, 275–279, Król do K. Radziwiłła z 18 XII 1780 i 14 I 1782 (dołączona do listu: Planta sejmików deputackich... 1782).

³⁷ BCz, rkps 686, s. 305–363. Korepondencja K. Radziwiłła (także H. Radziwiłła) z królem z okresu marzec–lipiec 1782. Dyplomatyczne przygotowania do sejmu zaczęły się już wcześniej, zob. E. Zielińska, *Otto Magnus Stackelberg wobec projektu skonfederowania sejmu 1782 roku. Przyczynek do praktyki polityki rosyjskiej w Rzeczypospolitej przed Sejmem Wielkim*, „Kwartalnik Historyczny” 1999, R. CVI, nr 4, s. 73–86.

³⁸ BCz, rkps 686, s. 433, 449, 455, Król do H. Radziwiłła z lutego i marca 1783.

³⁹ BCz, rkps 686, s. 469–477, H. Radziwiłł do króla z 26 II 1782.

⁴⁰ W. Szczygielski, *op. cit.*, s. 295.

⁴¹ BCz, rkps 735, s. 597–598, Król do Stanisława Poniatowskiego z 26 IV 1786; BCz, rkps 725, s. 525, Król do A. Dziekońskiego z 13 V 1786; B. Zaleski, *op. cit.*, s. 52.

był sejmik słonimski. W 1776 r. hetman działał jeszcze w opozycji magnackiej⁴². Później jego stosunki z dworem poprawiły się, choć trudno go traktować jako przedstawiciela stronnictwa regalistycznego. Zdecydowanie związana z opozycją była żona hetmana Aleksandra Ogińska. Stanisław August uważał, że inspirował ją przywódca opozycyjnej Nowej Familii Stanisław Lubomirski. Po śmierci marszałka wielkiego koronnego w 1783 r. hetmanowa zabiegała o awans ministerialny dla Ignacego Potockiego. Król przewidywał, że A. Ogińska znajdzie się pod wpływem politycznego następcy S. Lubomirskiego⁴³. Jak pokazała przyszłość, nie były to obawy bezpodstawne⁴⁴. Z drugiej jednak strony lata osiemdziesiąte to okres szybkiej i wspieranej przez monarchę kariery Franciszka Ksawerego Chomińskiego, który był bliskim współpracownikiem M. K. Ogińskiego. Na wieść o upadku podskarbiego, latem 1780 r., hetman wysłał F. K. Chomińskiego do króla z ofertą usług sejmikowych⁴⁵. Przynajmniej od 1782 r. kierował sejmikami w powiecie pińskim, gdzie uzyskał wpływ na obranego wówczas marszałkiem powiatowym Franciszka Druckiego-Lubeckiego. Działania F. K. Chomińskiego doprowadziły do zbliżenia, rywalizujących dotąd o wpływy, rodzin Orzeszków i Kurzenieckich⁴⁶. Nie przeszkodziło to dalszej karierze starosty pińskiego, który w 1784 r. sięgnął po łaskę marszałka sejmu grodzieńskiego, a w 1786 r. stanął na czele Trybunału Litewskiego⁴⁷.

W poprawnych stosunkach z dworem pozostawał niestały w poglądach biskup wileński Ignacy Massalski (w 1776 r. był jeszcze w opozycji). Miał on wpływy na sejmikach wileńskim i lidzkim⁴⁸. Wilno interesowało również (ze względów rodzinnych) lojalnego wobec dworu biskupa żmudzkiego Stefan Giedroycia⁴⁹, mającego również wpływy polityczne w swojej diecezji.

⁴² J. Kossakowski, *Pamiętniki... biskupa inflanckiego 1738–1788*, wyd. A. Darowski, Warszawa 1891, s. 91–92; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. I, s. 121, 154–155.

⁴³ BCz, rkps 678, s. 255–258, Aleksandra Ogińska do króla, b.d. (odebrany 18 VIII 1783) i król do A. Ogińskiej z 31 VIII 1783.

⁴⁴ E. Rostworowski, *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim*, Warszawa 1957, s. 123–124; A. Danilczyk, *Afera Dogrumowej a konsolidacja opozycji antykrólewskiej w latach 1785–1786*, „Kwartalnik Historyczny” 2004, R. CXI, nr 4, s. 79.

⁴⁵ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. II, s. 393.

⁴⁶ BCz 655, s. 1071, 1073, 1159, F. Ksawery Chomiński do króla z 7 II 1782, król do F. K. Chomińskiego z 23 II 1782 i król do J. Chreptowicza z 13 VII 1782.

⁴⁷ W. Konopczyński, *Chomiński Franciszek Ksawery*, [w:] PSB, t. III, Kraków 1937, s. 416.

⁴⁸ J. Michalski, *Sejmiki...*, s. 355; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. I, s. 114–116, 159.

⁴⁹ BCz, rkps 663, s. 37, 39, 43, Stefan Giedroyc do króla z 7 VII 1782 i bez daty.

Specyficzną pozycję zajmowały związane ze sobą rodziny Zabieliów i Kossakowskich. W 1776 r. współdziałały one z opozycją. Później pogodziły się z królem (wyjątkiem był Michał Zabiello)⁵⁰, lecz pozostawały w konflikcie z kolejnymi liderami litewskich regalistów A. Tyzenhauzem i J. Chreptowiczem⁵¹. Tradycyjnym obszarem ich wpływów był powiat kowieński. Marszałkami byli tu kolejno Szymon i Ignacy (od 1782 r.) Zabiellowie. Musieli jednak współzawodniczyć z silną partią przeciwną reprezentowaną przez Medekszów, Prozorów, Zawiszów, a wreszcie (od 1784 r.) Tomasza Wawrzeckiego⁵². Szczególną rolę w „partii” Zabieliów i Kossakowskich odgrywał biskup inflancki (od 1781 r.) Józef Kossakowski. Wziął czynny udział w obalaniu wpływów A. Tyzenhauza⁵³. Swoją pozycję polityczną starał się budować, opierając się na ścisłej współpracy z O. Stackelbergiem, zdobywając coraz większe zaufanie rosyjskiego ambasadora⁵⁴. Nie unikał również kontaktów z magnacką opozycją. Według pamiętników biskupa w kampanii przedsejmowej 1782 r. A. K. Czartoryski miał wysyłać swoje zalecenia do wielu litewskich powiatów właśnie na podstawie rekomendacji J. Kossakowskiego⁵⁵. Należy jednak zauważyć, że Stanisław August nie zwalczał wówczas aktywności generała ziem podolskich w Wielkim Księstwie. W 1786 r. biskup inflancki uczestniczył jednak w układaniu regalistycznych plant sejmikowych⁵⁶.

Realizacja sejmikowych projektów dworu nie byłaby możliwa, gdyby nie liczna grupa lokalnych liderów szlachty, powiatowych „primorów”, wśród których przeważali marszałkowie, podkomorzowie, starostowie grodowi lub inni wyżsi urzędnicy ziemscy, choć zdarzali się również senatorowie i posiadacze litewskich dygnitarstw. Regułą było, że wpływy poszczególnych rodzin dotyczyły jednego powiatu. Zdarzały się jednak wyjątki. Jeleńscy działali głównie w powiecie mozyrskim, gdzie dominowali wspólnie z Oskierkami, ale rekomendowali kandydatów do funkcji również w innych powiatach⁵⁷. Chrapowiccy mieli istotny wpływ na sejmiki orszańskie i oba

⁵⁰ J. Kossakowski, *op. cit.*, s. 91–93; J. Michalski, *Sejmiki...*, s. 356.

⁵¹ J. Kossakowski, *op. cit.*, s. 139–140, 177; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. I, s. 159–161.

⁵² BCz, rkps 695, s. 75–129, Korespondencja króla z Zabiellami (głównie Szymonem) z lat 1780–1784; A. Kalenkiewiczówna, *op. cit.*, s. 131–134.

⁵³ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. II, s. 389–405.

⁵⁴ J. Kossakowski, *op. cit.*, s. 190; J. Michalski, *Sejmiki...*, s. 356.

⁵⁵ J. Kossakowski, *op. cit.*, s. 137.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 200.

⁵⁷ BCz, rkps 666, s. 293, 301, 303, Gedeon Jeleński do króla z 16 VIII 1780, 13 X 1783, 4 VII 1784.

egzulanckie (smoleński i starodubowski)⁵⁸. Trochę innym przypadkiem była rodzina Morykonich. Jej wpływy poza sejmikiem wilkomiernskim (powiaty brzeski i piński) były wynikiem działań A. Tyzenhauza i po jego upadku szybko zanikły⁵⁹. Czasami działacze szczebla lokalnego uzyskiwali znaczną samodzielność. Przykładem może być energiczny Józef Judycki, którego „kredyt” na sejmiku rzeczyckim powodował, że monarcha wołał mu nie narzucać swojego stanowiska⁶⁰. Stanisław August wykorzystał odsunięcie podskarbiego do nawiązania bezpośrednich kontaktów z działaczami szczebla powiatowego. Króla wyraźnie drażniło, że nie był informowany przez A. Tyzenhauza o szczegółach „kuchni” sejmikowej⁶¹. Stanisław August z pewnością dobrze pamiętał, że podobnie kilkanaście lat wcześniej czynili Czartoryscy⁶². Taka linia postępowania monarchy spotykała się z pozytywnym odbiorem działaczy lokalnych. Przykładem mogą być reakcje marszałków: orszańskiego Mikołaja Chrapowickiego i brasławskiego Michała Ogińskiego⁶³. Król dążył również do łagodzenia konfliktów między konkurującymi o wpływy, a związanymi z obozem regalistycznym fakcjami (sejmiki: kowieński, połocki, żmudzki).

Wpływy magnackiej opozycji na Litwie w czasach A. Tyzenhauza były minimalne. Po upadku podskarbiego tradycje kanclerza litewskiego Michała Fryderyka Czartoryskiego próbował odnowić jego bratanek Adam Kazimierz. W pewnym stopniu przyczynił się do tego sam monarcha. Przed sejmem 1780 r. król zachęcał do akcji sejmikowej wojewodę nowogródzkiego Józefa Niesiołowskiego, mającego związek z S. Lubomirskim⁶⁴. Większe znaczenie miał fakt, iż Stanisław August poparł kandydaturę A. K. Czartoryskiego do łaski Trybunału Litewskiego w 1781 r. Listę promowanych przez dwór

⁵⁸ Korespondencja Chrapowickich z królem znajduje się w: BCz, rkps 655, s. 1075–1152 (lata 1780–1783) i BCz, rkps 696, s. 395–411 (1785–1786); A. Kalenkiewiczówna, *op. cit.*, s. 149.

⁵⁹ BCz, rkps 673, s. 783–823, Korespondencja króla z Benedyktem i Ignacym Morykonimi z lat 1781–1783. Por. S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz*, t. I, s. 115, 122.

⁶⁰ BCz, rkps 666, s. 405–408, Król do Józefa Judyckiego z 3 I 1782 i J. Judycki do króla z 7 II 1782; BCz, rkps 655, s. 1209–1210, Król do Joachima Chreptowicza z 8 VIII 1782; E. Rostworowski, *Judycki Józef*, [w:] PSB, t. XI, Wrocław 1964–1965, s. 312.

⁶¹ Por. W. Filipczak, *op. cit.*, s. 55, 140–141.

⁶² K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 1998, s. 147–149.

⁶³ BCz, rkps 655, s. 1081, Mikołaj Chrapowicki do króla z 29 XII 1780; BCz, rkps 678, s. 179, Michał Ogiński (marszałek brasławski) do króla z 23 VIII 1780.

⁶⁴ BCz, rkps 678, s. 115, Józef Niesiołowski do króla z 25 VIII 1780. Na temat związków J. Niesiołowskiego z S. Lubomirskim: BCz, rkps 689, s. 151, A. Sapieha do króla z 30 VII 1781.

pretendentów do funkcji deputackiej ustalano w porozumieniu z generałem ziem podolskich, by mógł jako marszałek mieć oparcie w przychylnych sobie deputatach⁶⁵. Wieści o tym z pewnością nie pozostawały bez wpływu na dawną klientelę Familii. W styczniu 1781 r. podkomorzy smoleński Adam Wysogierd, rekomendując królowi swoje usługi sejmikowe, przypominał przeszło trzydziestoletnią służbę publiczną i sejmikową pod kierownictwem M. F. Czartoryskiego⁶⁶. Król wysoko oceniał A. K. Czartoryskiego jako marszałka trybunalskiego i życzliwie odnosił się do jego rekomendacji dla litewskich współpracowników⁶⁷. Zapewne miało to istotny wpływ na poparcie przez monarchę starań generała ziem podolskich o mandat poselski z Wilna na sejm 1782 r. Król pilotował przygotowania do sejmiku, forsując jako drugiego posła, zaakceptowanego przez A. K. Czartoryskiego, gen. Sołtana (popierali go również J. Chreptowicz i L. Tyszkiewicz), mimo odmiennych propozycji K. Radziwiłła proponującego podkomorzego mozyrskiego Konstantego L. Jeleńskiego⁶⁸. Generał ziem podolskich, zapewne niesłusznie, podejrzewał Radziwiłłów o intrygi mające go pozbawić roli pierwszego posła wileńskiego (w wyniku konkurencji H. Radziwiłła)⁶⁹. Mimo napiętej sytuacji politycznej (sprawa Sołtyka) król nie obawiał się o postawę A. K. Czartoryskiego. Akceptował starania będącego pod wpływem Czartoryskich Michała Brzostowskiego o mandat w Wołkowysku⁷⁰. Bolesne dla króla doświadczenia sejmu 1782 r. nie pozostały bez wpływu na relacje z liderami Nowej Familii⁷¹. Już bez przyzwolenia monarchy A. K. Czartoryski kontynuował agitację polityczną, co uwidoczniło się zwłaszcza przed sejmem 1786 r.

Drugim ośrodkiem opozycji na Litwie był Kodeń, skąd siostra hetmana Franciszka Ksawerego Branickiego, wojewodzicowa mściławska Elżbieta Sapieżyna i jej syn Kazimierz Nestor Sapieha

⁶⁵ BCz, rkps 686, s. 165, Król do K. Radziwiłła z 15 I 1781.

⁶⁶ BCz, rkps 694, s. 551, Adam Wysogierd do króla z 6 I 1781.

⁶⁷ BCz, rkps 655, s. 881–886, Król do Adama K. Czartoryskiego z 8 IV 1782 i A. Czartoryski do króla z 12 IV 1782. Generał ziem podolskich odrzucił wówczas ofertę awansu na województwo ruskie (po zmarłym ojcu). J. U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, t. I, oprac. J. Dihm, Warszawa 1957, s. 145) podkreślał bezstronność generała ziem podolskich jako marszałka trybunalskiego.

⁶⁸ BCz, rkps 686, s. 317, 335, Król do K. Radziwiłła z 6 V i 10 VI 1782; BCz, rkps 655, s. 1170, J. Chreptowicz do króla z 15 VII 1782.

⁶⁹ BCz, rkps 655, s. 899, [A. K. Czartoryski] do króla z 20 VI 1782. Por. Białopiotrowicz do J. Chreptowicza z 7 VII 1782 (s. 232).

⁷⁰ BCz, rkps 655, s. 1205, Król do J. Chreptowicza z 22 VII 1782; J. U. Niemcewicz, *op. cit.*, t. I, s. 148.

⁷¹ Por. J. Kossakowski, *op. cit.*, s. 139–140.

przewodzący agitację polityczną. Koncentrowali swoje zainteresowania na sejmiku w Brześciu Litewskim⁷². Do zagadnienia jeszcze powrócę.

Pozostaje odpowiedź na pytanie, jaką rolę w polityce sejmikowej Stanisława Augusta w latach 1780–1783 odgrywały ekonomie, instrument tak umiejętnie wykorzystywany w drugiej połowie lat siedemdziesiątych XVIII w. Decyzja o pozbawieniu A. Tyzenhauza dzierżawy zapadła w czerwcu 1780 r. W liście z 29 czerwca król zażądał od podskarbiego, by przekazał zarząd ekonomii koniuszemu koronnemu Janowi Kickiemu. Ostatecznie A. Tyzenhauz 17 lipca 1780 r. wystawił żądany od niego skrypt. Monarcha 23 lipca wydał uniwersał, na mocy którego odebrano ekonomie spod zarządu Tyzenhauza i przekazano je Franciszkowi Rzewuskiemu, marszałkowi nadwornemu koronnemu, w trzyletnią dzierżawę⁷³. Litewskie dobra stołowe składały się z 4 ekonomii, podzielonych na 17 (później 15) guberni, składających się z 135 kluczów (i awulsów), 71 dworów i folwarków, 30 miast i miasteczek (nie licząc ekonomicznych jurydyk w Grodnie i Brześciu) oraz 1081 wsi⁷⁴. Zamieszkiwało je przeszło 120 000 osób, w tym szacunkowo ponad 2000 szlachty (dane z 1783 r.)⁷⁵.

Na decyzję o wyborze F. Rzewuskiego, zarządcy królewskich finansów i znanego wroga podskarbiego, wpływ mieli O. Stackelberg i biskup J. Kossakowski. Do bezpośredniego objęcia ekonomii wysłani zostali komisarze: podkomorzy warszawski Walenty Sobolewski do Grodna, marszałek kowieński Szymon Zabiełło do Szawel i płk Brzeziński do Brześcia Litewskiego⁷⁶. Akcję przeprowadzono bardzo szybko. W. Sobolewski przybył do Horodnicy (pod Grodnem), gdzie funkcjonował zarząd dóbr stołowych, już 26 lipca 1780 r. Podkomorzy warszawski nakazał A. Tyzenhauzowi „rumację” z ekonomii w ciągu 24 godzin (co naruszało postanowienia III Statutu Litewskiego)⁷⁷. Przeciwdziałanie podskarbiego okazało się bezskuteczne. Energicznie działał również Sz. Zabiełło, który jako komisarz dwu-

⁷² W. Filipczak, *Elżbieta Sapieżyna na tle politycznej roli kobiet w czasie kampanii sejmowej z 1778 roku*, [w:] *Niebem i sercem okryta. Studia historyczne dedykowane dr Jolencie Malinowskiej*, red. M. Malinowski, Toruń 2002, s. 313–320; A. Kalenkiewiczówna, *op. cit.*, s. 146.

⁷³ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. II, s. 385–392.

⁷⁴ S. Kościałkowski, *Ze studiów...*, s. 6–17. W 1783 r. ekonomia olicka nie była już podzielona na gubernie, których liczba spadła do 15.

⁷⁵ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. I, s. 537.

⁷⁶ J. Kossakowski, *op. cit.*, s. 112; J. Michalski, *Rzewuski Franciszek*, [w:] PSB, t. XXXIV, Wrocław 1992–1993, s. 105.

⁷⁷ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. II, s. 392–396.

krotnie udawał się do ekonomii szawelskiej, a ze swoich czynności złożył raport F. Rzewuskiemu⁷⁸.

Objęcie dzierżawy ekonomii przez marszałka nadwornego koronnego przyniosło zmiany w sposobie zarządzania. Gospodarkę w litewskich dobrach stołowych F. Rzewuski powierzył „domowemu przyjacielowi” Tomaszowi Adamowi Uruskiemu. Miał on opinię osoby kompetentnej, choć nie mającej dotychczas związków z Litwą⁷⁹. Zredukowana została administracja. Ograniczono grodzieńskie przedsięwzięcia kulturalne, a także inwestycje budowlane⁸⁰. Nieco polepszyła się sytuacja poddanych. Ekonomia olicka objęta została trzyletnim „kontraktem arendownym” zawartym z Kossakowskimi (formalnie Antonim, faktycznie biskupem Józefem)⁸¹. Była to zapewne forma rewanżu za zasługi, jakie miał J. Kossakowski w zwalczaniu A. Tyzenhauza (m. in. przyczynił się do złamania wpływów podskarbiego w Trybunale Litewskim w sierpniu 1780 r.⁸²). Inna rzecz, że biskup nie interesował się zarządzaniem tymi dobrami i powierzył je szambelanowi T. A. Uruskiemu. W pamiętnikach J. Kossakowski nie ukrywał, że u podstaw transakcji leżały względy polityczne – chęć budowania szerszego „kredytu” politycznego⁸³.

Szybko pozycja F. Rzewuskiego uległa osłabieniu, gdyż odebrano mu zarząd skarbu królewskiego. Powołana została (11 maja 1781) Komisja Ekonomiczna JKMcI (Kamera) pod przewodnictwem Michała Mniszcha, którego wkrótce zastąpił Tomasz Ostrowski⁸⁴. Uzyskała ona uprawnienia w stosunku do ekonomii, które dotyczyły spraw granicznych, nadzoru nad dobrami stołowymi i sytuacji poddanych. Zadania te realizowali mianowani przez króla administratorzy, którzy nie podlegali dzierżawcy⁸⁵.

Powyższe zmiany nie mogły pozostać bez wpływu na możliwość wykorzystania ekonomii w życiu sejmikowym. F. Rzewuski nie posiadał politycznych wpływów na Litwie. Warto to podkreślić, bo zdaniem J. Kossakowskiego na przejęcie dóbr stołowych miał ochotę nowy przywódca stronnictwa dworskiego na Litwie J. Chreptowicz⁸⁶.

⁷⁸ BCz, rkps 695, s. 81, Szymon Zabieńko do króla z 22 VIII 1780.

⁷⁹ M. Zaleski, *op. cit.*, s. 129.

⁸⁰ J. Michalski, *Rzewuski Franciszek*, s. 105; M. Mycielski, *op. cit.*, s. 18.

⁸¹ J. Kossakowski, *op. cit.*, s. 116.

⁸² S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. II, s. 402–406.

⁸³ J. Kossakowski, *op. cit.*, s. 116.

⁸⁴ J. Michalski, *Rzewuski Franciszek*, s. 105; T. Kizwalter, *Ostrowski Tomasz Adam*, [w:] PSB, t. XXIV, Wrocław 1979, s. 580; M. Wojtyński, *Szkatuła prywatna króla Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Warszawa 2003, s. 29–30.

⁸⁵ M. Mycielski, *op. cit.*, s. 18.

⁸⁶ J. Kossakowski, *op. cit.*, s. 112.

Król więc świadomie rozdzielił funkcje kierownika obozu regalistycznego i dzierżawcy dóbr stołowych. Nie funkcjonował system, szeroko stosowany przez A. Tyzenhauza, wykorzystywania wyższych urzędników ekonomicznych w charakterze nadzorców czy agentów sejmikowych w powiatach oddalonych od dóbr stołowych. Nie oznacza to jednak, że Stanisław August zamierzał rezygnować z możliwości, jakie dawały ekonomie dla realizowania polityki sejmikowej. Świadczyły o tym już sejmiki przedsejmowe w sierpniu 1780 r. Ich wyniki były już analizowane przez A. Kalenkiewiczównę, Krystynę Adolphową i S. Kościałkowskiego, zwłaszcza w odniesieniu do instrukcji poselskich (stosunek wobec A. Tyzenhauza i do *Zbioru Praw Andrzeja Zamoyskiego*)⁸⁷. Skoncentruję się więc na sejmikowej roli dóbr stołowych.

Po przekazaniu przez króla kierownictwa nad litewskimi regalistami J. Chreptowiczowi wiadomo było, że potencjał ekonomii znajdzie się w dyspozycji czynników niechętnych A. Tyzenhauzowi. Najsilniej zaznaczyło się to w Grodnie. Zmieniona została pierwotna planta dworska, w myśl której posłami mieli zostać chorąży nadworni litewski Kazimierz Wolmer i marszałek grodzieński Jan Wołkowicki⁸⁸. Stanisław August nie wyraził zgody na ubieganie się o mandat poselski bliskiego współpracownika podskarbiego K. Wolmera (był on prawą ręką A. Tyzenhauza w sprawach sejmikowych), choć ten zachował się lojalnie wobec monarchy. W tej sytuacji ton sejmikowi nadawał wysłany w specjalnej misji do Grodna biskup J. Kossakowski⁸⁹. Niestety brak jest bliższych wiadomości na temat roli administracji i szlachty ekonomicznej w obradach. W instrukcji grodzieńskiej znalazł się punkt skierowany przeciwko podkomorzemu grodzieńskiemu Marcinowi Klimañskiemu, który był administratorem ekonomii brzeskiej. Z inicjatywy podczaszego Daszkiewicza, wybranego posłem grodzieńskim, zakwestionowano prawo M. Klimañskiego do urzędu podkomorskiego (otrzymał go jako protegowany A. Tyzenhauza). Zarzucono mu brak posesji w powiecie i sprzeczną z prawem elekcję (wskutek „dawnej przemocy”). Punkt ten miał być włączony do instrukcji w trzecim dniu obrad sejmikowych, które przeciągnęły się w wyniku sejmiku gospodarskiego⁹⁰.

⁸⁷ A. Kalenkiewiczówna, *op. cit.*; K. Adolphowa, *Szlachta litewska wobec Zbioru Praw Andrzeja Zamoyskiego (w świetle litewskich instrukcji poselskich z lat 1776, 1778, 1780, 1782)*, [w:] *Księga pamiątkowa Koła Historyków – słuchaczy USB*, Wilno 1933; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. II, s. 408–412.

⁸⁸ BCz, rkps 686, s. 128, Król do K. Radziwiłła z 1 VIII 1780.

⁸⁹ BCz, rkps 731, s. 627, 634; K. Wolmer do króla z 17 i 28 VIII 1780; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. II, s. 411–412.

⁹⁰ BCz, rkps 669, s. 277–281, Marcin Klimañski do króla z 6 IX 1780.

M. Klimański nie mógł odierać ataku przeciwników w Grodnie, gdyż zgodnie z wolą króla pracował nad sejmikiem brzeskim. Administrator ekonomii brzeskiej otrzymał od monarchy zalecenie, by starał się o wybór na posłów podkomorzego litewskiego H. Radziwiłła i kasztelanica brzeskiego Romualda Bystrego⁹¹. W liście z 17 sierpnia 1780 r. F. Rzewuski informował księcia podkomorzego, że zalecił ekonomii poparcie jego kandydatury⁹². M. Klimański listownie pytał Stanisława Augusta, czy utrzymana ma być dotychczasowa praktyka goszczenia na koszt ekonomii przybywającej na sejmiki szlachty. Król polecił podkomorzemu grodzieńskiemu zachowanie stosowanej praktyki, zgodnie z zaleceniem przekazanym przez nowego dzierżawcę dóbr stołowych⁹³. Obecność partii ekonomicznej gwarantowała regalistom większość głosów. Pomocną się okazała postawa E. Sapieżyny i jej syna. K. N. Sapieha jako konsyliarz Rady Nieustającej nie mógł przybywać na sejmiku. Stronnicy Kodnia mieli pierwotnie poprzeć rotmistrza Sapiechę. Jednak na wieść, że pozostał on na Wołyniu wojewodzicowa mściśławska swoją mediacją między konkurentami przyczyniła się do osiągnięcia kompromisu. Sejmik z 21 sierpnia 1780 r. wybrał posłami H. Radziwiłła i R. Bystrego. W zamian musiano zapewnić pretendujących do funkcji wysokich urzędników („pierwszych obywatelów”), że w przyszłości dwór nie będzie narzucał obu kandydatur⁹⁴.

W mniejszym niż dotychczas stopniu wykorzystana została „partia ekonomiczna” na sejmiku żmudzki. Pisał o tym później ciwun tędziagolski i administrator szawelski Tadeusz Jagmin. Spowodować to miał Szymon Zabiełło przybyły do ekonomii jako komisarz. Zakazał on dostarczenia żywności i sprowadzenia szlachty ekonomicznej („w ludziach posługa”)⁹⁵. Na sejmiku w Rosieniach obrady zagał ciwun Wielkich Dyrwian Jan Odachowski, gdyż nie mógł tego uczynić chory ciwun ejragolski Tadeusz Billewicz. Posłami zostali: ciwun twerski Walerian Billewicz, T. Jagmin, płk Gorski, starosta uszwędzki, szambelan Giełgud, sędzia ziemski Jacek

⁹¹ BCz, rkps 669, s. 273, Marcin Klimański do króla z 6 VIII 1780.

⁹² AGAD, AR V, 13 639, Franciszek Rzewuski do Hieronima Radziwiłła z 17 VIII 1780.

⁹³ BCz, rkps 669, s. 273, 275, M. Klimański do króla z 6 VIII 1780 i król do M. Klimańskiego z 11 VIII 1780.

⁹⁴ BCz, rkps 655, s. 729–730, Józef Bystry do króla z 29 VIII 1780; BCz, rkps 686, s. 133, Hieronim Radziwiłł do króla z 21 VIII 1780; AGAD, Zbiór Popielów [dalej: ZP], sygn. 130, s. 9–16. Instrukcja brzesko-litewska z 21 X 1780.

⁹⁵ BCz, rkps 666, s. 255, Tadeusz Jagmin do króla z 28 I 1781.

A. Puttkamer i szambelan Chlewiński⁹⁶. Był to wynik zalecanego przez króla kompromisu między matadorami miejscowego życia politycznego. Posłami zostali nieprzewidziani w przedsejmikowych planach królewskich J. A. Puttkamer i Chlewiński⁹⁷. Puttkamer był popierany przez K. Radziwiłła i został wybrany mimo przeciwdziałania kasztelana żmudzkiego Antoniego Giełguda, lidera miejscowych regalistów i przeciwnika A. Tyzenhauza (sędziego ziemski żmudzki na sejmie 1778 r. wystąpił jako zwolennik podskarbiego)⁹⁸.

Brak jest bliższych informacji na temat wykorzystania na sejmikach przedsejmowych 1780 r. ekonomii olickiej.

Sejmik smoleński w Olicie król początkowo powierzył opiece K. Wolmera. W początku sierpnia monarcha akceptował w liście do K. Radziwiłła, sugerowanych przez wojewodę pretendentów stolnika smoleńskiego Rafała Śliźnia i łowczego nadwornego litewskiego Franciszka Bouffała⁹⁹. Monarcha nie był chyba szczery, gdyż polecił związanemu z podskarbis F. Bouffałowi nie ubiegać się o mandat. Ostatecznie posłami zostali podkomorzy A. Wysogierd i podstoli smoleński Józef Osipowski¹⁰⁰.

Prawdopodobnie ekonomia olicka nie wywarła wpływu na sejmik trocki, gdzie posłami, zgodnie z plantą królewską, zostali podkomorzy trocki Stefan Romer (związany dotąd z A. Tyzenhauzem) i cześnik grodzieński Michał Zaleski¹⁰¹, znany przeciwnik podskarbiego. W ten sposób mandatu nie otrzymał czołowy działacz stronnictwa tyzenhauzowskiego (wspierany przez K. Radziwiłła) sędzia grodzki Franciszek de Raes¹⁰².

Jednak dopiero w początkach 1781 r. (przed sejmikami gromicznymi) wyraźnie zarysowała się nowa strategia Stanisława Augusta dotycząca politycznego wykorzystania potencjału ekonomii.

Król wydał 7 stycznia 1781 r. zalecenie M. Klimańskiemu, by na elekcyjnym sejmiku podkomorskim w Brześciu Litewskim wsparł kandydaturę podstolego Zenona Wysłoucha¹⁰³. W związku z sej-

⁹⁶ AGAD, AR V, 12 679, Jacek A. Puttkamer do K. Radziwiłła z 23 VIII 1780; *Dyaryusz Seymu wolnego... 1780...*, wyd. S. Badeni, Warszawa, b.d. (wykaz posłów).

⁹⁷ Por. BCz, rkps 686, s. 129, Król do K. Radziwiłła z 1 VIII 1780.

⁹⁸ AGAD, AR V, 12 679, J. A. Puttkamer do K. Radziwiłła z 23 VIII 1780; W. Filipczak, *Sejm...*, s. 203.

⁹⁹ BCz, rkps 686, s. 129, Król do K. Radziwiłła z 1 VIII 1780.

¹⁰⁰ BCz, rkps 655, s. 467, Franciszek Bouffał do króla z 2 VIII 1780; BCz, rkps 731, s. 621, Król do K. Wolmera z 15 VIII 1780; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. II, s. 411–412; *Dyaryusz Seymu... 1780...*, s. n.lb. (wykaz posłów).

¹⁰¹ Por. BCz, rkps 686, s. 128, Król do K. Radziwiłła z 1 VIII 1780.

¹⁰² BCz, rkps 686, s. 121, [K. Radziwiłł], Regestr kandydatów na posłów w 1780 r.

¹⁰³ BCz, rkps 669, s. 287, Król do M. Klimańskiego z 7 I 1781. To samo w: BCz, rkps 655, s. 732. List został dołączony do korespondencji z J. Bystrym.

mikowymi dyspozycjami administrator brzeski pytał monarchę (14 I 1781), czy ma w tym celu gromadzić szlachtę na koszt ekonomii¹⁰⁴.

W odpowiedzi z 21 stycznia 1781 r. Stanisław August nakazał M. Klimañskiemu, by w sprawach elekcji sejmikowych (deputackich i podkomorskiej) porozumiewał się z kasztelanem J. Bystrym. Poufnie sugerował również porozumiewanie się z E. Sapieżyną lub jej współpracownikami. Miano nie żałować wydatków na gromadzenie i częstowanie szlachty. Król polecał stosowanie dotychczasowych metod utrzymania popularności, z tą różnicą, że teraz administrator brzeski powinien odbierać dyspozycje od samego Stanisława Augusta. Koszt poniesionych wydatków miał być przedstawiony F. Rzewuskiemu. Monarcha chciał znać wysokość wydatków sejmikowych w czasach zarządu A. Tyzenhauza¹⁰⁵.

W tym samym dniu (21 stycznia 1781) Stanisław August skierował bardzo podobnej treści pisma do administratora szawelskiego T. Jagmina i wiceadministratora grodzieńskiego Antoniego Studzińskiego¹⁰⁶. Zostały one poprzedzone listem K. Wolmera z 18 stycznia 1781 r. Choraży nadworny litewski miał kierować poczynaniami regalistów na sejmikach grodzieńskim, smoleńskim i starodubowskim. Wolmer wskazywał na bierność kandydatów polecanych przez dwór w powiecie grodzieńskim (marszałkowiec Franciszka Jundziłła i Borzęckiego). Informował o prośbach, które kierował do grodzieńskich urzędników A. K. Czartoryski (przewidziany na marszałka Trybunału). Generał ziem podolskich zabiegał o poparcie wspomnianego Borzęckiego i podstarosty grodzieńskiego Aleksandrowicza. Kolejnymi kandydatami byli, mogący liczyć na szerokie poparcie, stolnik i sędzia grodzki Aleksander M. Eysmontt oraz wojski grodzieński Ignacy Ihnatowicz. K. Wolmer prosił więc króla o aktualizację zaleceń. Choraży nadworny ostrzegał, że nie widać jest przygotowań partii dworskiej (zapewne „ekonomicznej”), co może spowodować upadek jej wpływów w powiecie grodzieńskim. Wskazywał na potrzebę napisania w tej sprawie do wiceadministratora A. Studzińskiego¹⁰⁷.

Trudno powiedzieć, czy wspomniana korespondencja królewska z 21 stycznia 1781 r. była reakcją na list K. Wolmera, czy na wspomniane już pytania M. Klimañskiego z 14 stycznia 1781 r.

¹⁰⁴ BCz, rkps 669, s. 289–290, Marcin Klimañski do króla z 14 I 1781.

¹⁰⁵ BCz, rkps 669, s. 293, Król do M. Klimañskiego z 21 I 1781.

¹⁰⁶ BCz, rkps 666, s. 253–254, Król do Tadeusza Jagmina z 21 I 1781; BCz, rkps 669, s. 291–292, Król do Antoniego Studzińskiego z 21 I 1781.

¹⁰⁷ BCz, rkps 694, s. 395–397, Kazimierz Wolmer do króla z 18 I 1781.

Minuta listu do A. Studzińskiego została umieszczona wśród korespondencji M. Klimańskiego. Zalecenie dla wiceadministratora grodzieńskiego zostało przesłane za pośrednictwem K. Wolmera¹⁰⁸. Nie odnalazłem jedynie pisma skierowanego do wiceadministratora olickiego (był nim prawdopodobnie albo nieznany z imienia Jagmin albo Julian Sylwestrowicz)¹⁰⁹. Być może listu nie było ze względu na specyficzną sytuację tamtejszej ekonomii (poddzierżawa Kossakowskich).

Podobna treść dokumentów pozwala określić intencje polityki Stanisława Augusta wobec ekonomii. Ponieważ list do M. Klimańskiego został już omówiony, przejdę do referowania dwóch pozostałych.

Król pisał A. Studzińskiemu, że za politykę sejmikową w Grodnie (i na obu zgromadzeniach egzulanckich) odpowiada K. Wolmer. Pomocą miała mu być administracja ekonomiczna, do której należało „doprowadzanie” szlachty i dostarczenie produktów potrzebnych do poczęstunku. Monarcha upoważniał wiceadministratora do czynienia wydatków i powoływał się na umowę z F. Rzewuskim, w sprawie rozliczenia kosztów. Marszałek nadworny miał je przyjąć na swoje konto albo uwzględnić w rozrachunku z królem. A. Studziński otrzymał również informacje o promowanych pretendencjach (F. Jundziłł, Borzęcki). Jednak ostatecznie sprowadzona na koszt ekonomii szlachta miała wesprzeć kandydatów wskazanych przez K. Wolmera. Wreszcie Stanisław August żądał informacji o sejmikowych wydatkach administracji ekonomicznej w latach przeszłych¹¹⁰.

W liście do T. Jagmina król podkreślał jego dotychczasowe zasługi jako zarządcy i działacza sejmikowego. Domagał się informacji o wydatkach, jakie w poprzednich latach ponosiła administracja ekonomii szawelskiej na sprowadzanie i „częstowania” szlachty na sejmiku. Monarcha zalecał T. Jagminowi utrzymywać wpływy monarchy na sejmikach żmudzkich. Informował o popieranym przez dwór trzech kandydatach do deputacji. Dla realizacji tych zadań T. Jagmin miał współpracować z kasztelanem żmudzkiem Antonim Giełgudem oraz rodzinami Billewiczów i Gorskich. Powinien również pracować nad pogodzeniem A. Giełguda z Przcziszewskimi i podkomorzym Jakubem Nagurskim. W tym gronie osób miano ustalić osobę czwartego deputata. Stanisław August podkreślał, że zależy

¹⁰⁸ BCz, rkps 694, s. 399–400, Król do K. Wolmera z 21 I 1781; BCz, rkps 669, s. 291–292; BCz, rkps 669, s. 291–292, Król do Antoniego Studzińskiego z 21 I 1781.

¹⁰⁹ BCz, rkps 661, s. 333, Antoni Dziekoński do króla z 30 VI 1783; S. Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz*, t. I, s. 632.

¹¹⁰ BCz, rkps 669, s. 291–292, Król do Antoniego Studzińskiego z 21 I 1781.

mu na spokojnym przebiegu sejmiku i uniknięciu przemocy. Wydatki sejmikowe w podobnym zakresie, w jakim ponoszono je w latach poprzednich, miały być uwzględnione w rachunkach przez F. Rzewuskiego, za co poręczał monarcha¹¹¹.

Stanisław August dążył więc do uzyskania wiedzy na temat ponoszonych przez ekonomie kosztów kampanii sejmikowych. Akceptował przy tym ich dotychczasową skalę, przynajmniej w zakresie gromadzenia szlachty (prawdopodobnie głównie ekonomicznej, choć w listach brak bliższych określeń) oraz kosztów jej goszczenia („poczęstunku”).

Pewne odmienności da się zauważyć w politycznych dyspozycjach dla adresatów. W Grodnie A. Studziński został całkowicie podporządkowany lokalnemu liderowi regalistów K. Wolmerowi. W Brześciu Litewskim M. Klimański miał pomagać kasztelanowi J. Bystremu. Jednak podkomorzy grodzieński (dość wysoki urzędnik), miał podlegać bezpośrednio królowi, co można odczytać jako wyraz braku pełnego zaufania do kasztelana brzeskiego. Inną ewentualność należy wiązać z faktem, że sejmik brzeski był obszarem oddziaływania E. Sapieżyny i K. N. Sapiehy. Król zapewniał więc sobie pełną kontrolę nad postępowaniem w tak ważnym strategicznie miejscu. Najszersze pełnomocnictwa uzyskał na Żmudzi T. Jagmin. Miał doprowadzić do współpracy wzajemnie skłóconych odłamów stronnictwa regalistycznego. Na jego czele stał A. Giełgud. Kasztelan żmudzki, niegdyś protegowany A. Tyzenhauza, od 1778 r. stał się jego przeciwnikiem¹¹². Król wówczas zatwierdził A. Giełguda w roli przywódcy miejscowych regalistów. Polityczną konkurencję stanowili bardziej wytrwali stronnicy A. Tyzenhauza: podkomorzy J. Nagurski i rodzina Billewiczów (związani z Radziwiłłami). A. Giełgud z niechęcią odnosił się do „odwiecznych” wrogów podskarbiego Gorskich. Jego sojusznikiem był szwagier – ciwun Wielkich Dyrwian Jan Odachowski¹¹³. O temperaturze walki politycznej świadczy rozdwojenie sejmiku w lutym 1780 r.¹¹⁴ T. Jagmin jako ciwun tędziagolski był jedynym z kierowników „partii ekonomicznych”, mającym znaczący urząd w okręgu sejmikowym, w którym działał. Mógł więc oddziaływać nie tylko za pomocą potencjału ekonomii, ale także osobistą popularnością i autorytetem. Warto zauważyć, że gdy na

¹¹¹ BCz, rkps 666, s. 253–254, Król do Tadeusza Jagmina z 21 I 1781.

¹¹² W. Filipczak, *Sejm...*, s. 51–52.

¹¹³ AGAD, AR V, 12 679, J. A. Puttkamer do Radziwiłła z 23 VIII 1780; BCz, rkps 666, s. 257–258, Tadeusz Jagmin do króla z 9 II 1781.

¹¹⁴ AGAD, AR V, 844 (teczka 21), Tadeusz Billewicz do Radziwiłła z 12 II 1780; AR V, 12 679, J. A. Puttkamer do Radziwiłła z 11 II 1780.

Żmudzi w 1778 r. doszło do konfliktu między A. Tyzenhauzem i A. Giełgudem, król już wówczas wydawał T. Jagminowi zalecenia w sprawach sejmikowych¹¹⁵.

Nie ulega wątpliwości, że od polityki sejmikowej odsunięty był dzierżawca ekonomii F. Rzewuski, który latem 1780 r. pisał w tych sprawach do M. Klimańskiego¹¹⁶. Marszałek nadworny koronny pojawia się w omawianej korespondencji jedynie z powodu rozliczeń finansowych. Tak więc nastąpiło, jak się okaże na trzy lata, rozdzielenie gospodarczego zarządu dóbr stołowych i nadzoru politycznego nad sejmikami „ekonomicznymi”. Gwarantowało to Stanisławowi Augustowi pełniejszą kontrolę nad swymi stronnikami. W praktyce oznaczało polityczne podporządkowanie zarządu poszczególnych ekonomii lokalnym kierownictwom stronnictwa regalistycznego.

Najwcześniej, bo już 28 stycznia 1781 r., na list królewski odpowiedział T. Jagmin. Poinformował o podjęciu przygotowań do sprowadzenia szlachty na sejmiki. Stwierdził, że wydatki ekonomii szawelskiej na ten cel w poprzednich latach wynosiły ponad 10 000 złp. Wyjątek stanowiły sejmiki przedsejmowe z 1780 r., na które, w wyniku poleceń S. Zabieli, wydano najwyżej 2000 zł. Ciwun tędziagolski stwierdzał, że zimowe obrady będą kosztowniejsze. Obawiał się, że dalszy wzrost wydatków może wynikać z przedłużania się obrad, związanego z licznym udziałem obywateli¹¹⁷ (sejmiki żmudzkie sływały z dużej frekwencji¹¹⁸).

Dzień później została wysłana odpowiedź A. Studzińskiego, który obiecywał wierne wykonanie rozkazów monarchy¹¹⁹. Do listu była dołączona tabela zawierająca wyszczególnienie wydatków ponoszonych na sejmiku grodzieńskim w oparciu o rachunki z roku 1779. Składała się z dwóch części. W pierwszej, dotyczącej szlachty, podawano liczbę sprowadzanych produktów (żywności, trunków, sprzętu kuchennego itp.), oraz cenę jednostkową. Suma tak liczonych wydatków wynosiła 3674 złp 29 gr (w tym 536 złp 11 gr „na dokupienie wiktuałów i trunków ordynaryjnych”). Dla przykładu, sprowadzono w 1779 r.: 52 prosięta (za 52 złp), 30 indyków (75 złp 15 gr), 247 kur (82 złp 10 gr), 74 3/4 garnców masła (199 złp 10 gr), 4 kopy jajek (48 złp 6 gr), 51 1/2 beczek piwa „ordynaryjnego” (180 zł 22 gr) oraz 38 butelek tego trunku (9 złp 18 gr),

¹¹⁵ BCz, rkps 663, s. 53, Antoni Giełgud do króla z 12 III 1781.

¹¹⁶ AGAD, AR V, 13 639, F. Rzewuski do H. Radziwiłła z 17 VIII 1780.

¹¹⁷ BCz, rkps 666, s. 255–256, Tadeusz Jagmin do króla z 28 I 1781.

¹¹⁸ A. Kalenkiewiczówna, *op. cit.*, s. 141; W. Szczygielski, *op. cit.*, s. 317–318.

¹¹⁹ BCz, rkps 688, s. 655–656, Antoni Studziński z 29 I 1781.

11 garnce wina francuskiego (44 złp) i 228 garnce „ordynaryjnej” wódki (190 złp – ale były jeszcze 2 inne gatunki). Jeśli chodzi o naczynia stołowe przewidywano koszt (widocznie zakładano, że nie zostaną zwrócone) poniesiony na: 50 mis drewnianych, 68 talerzy i 90 łyżek. Do tych wydatków doliczano jeszcze 800 złp na „częstowanie urzędników i osób dystyngowańszych ze spiżarni i sklepu... Podskarbiego...”¹²⁰. Całość tak określonych wydatków sejmikowych ekonomii grodzieńskiej wynosiła 4474 złp 29 gr.

Najpóźniej, 1 lutego 1781 r., odpisał M. Klimański (przebywał w Rzeczycy). Zwłoka wywołała niepokój monarchy, który wysłał ponaglenie¹²¹. Administrator brzeski stwierdził, że w czasach A. Tyzenhauza nie uczestniczył w sejmikach brzeskich, zaś informacje o wydatkach zaczerpnął od pisarza prowentowego. W czasie szczególnie „forsownych” sejmików (elekcja Ignacego Wyganowskiego na podkomorstwo, sejmiki poselskie 1776 r.) wydawano ponad 15 000 złp. W spokojniejszej sytuacji koszty akcji sejmikowej kształtowały się w granicach 5000–6000 złp. Jednocześnie M. Klimański prosił, by król zalecił K. Wolmerowi zadbanie o jego interesy (sprawa podkomorstwa) w Grodnie¹²².

Z powyższych danych, dość szacunkowych i sporządzanych w niejednolity sposób, wynika, że koszty akcji sejmikowej trzech ekonomii (z pominięciem najmniejszej – olickiej) mogły wynosić maksimum ok. 30 000 złp, w spokojnej sytuacji nie powinny jednak przekraczać 20 000 złp. Stanisław August, jak się wydaje, długo jeszcze korzystał z tych informacji. Kiedy w maju 1788 r. królewski bratanek S. Poniatowski podpisywał z M. Badenim umowę dotyczącą administrowania ekonomiami, przewidziano w niej wydatek 40 000 złp na sejmiki¹²³. Inna rzecz, że efektywność wykorzystania tych sum (jeśli rzeczywiście wydano je zgodnie z przeznaczeniem) była mała w stosunku do sytuacji sprzed dekady.

Realizacja zaleceń króla na sejmikach gromniczych w lutym 1781 r. i na kolejnych sejmikach do połowy 1783 r. musi być omawiana z kontekście funkcjonowania lokalnego układu sił politycznych. Osoby odpowiedzialne za partie „ekonomiczne” podporządkowane zostały kierownictwu stronnictwa regalistycznego na szczeblu powiatu. W zbadanej przeze mnie korespondencji z lat 1781–1783 tylko w jednej sytuacji znalazłem informacje o nowych wskazówkach, co do trybu postępowania w sprawach sejmikowych. Należy

¹²⁰ BCz, rkps 688, s. 657–658, [A. Studziński], Ekspens na utrzymanie sejmików grodzieńskich...

¹²¹ BCz, rkps 669, s. 295, Król do Marcina Klimańskiego z 1 II 1781.

¹²² BCz, rkps 669, s. 297–298, Marcin Klimański do króla z 1 II 1781.

¹²³ M. Mycielski, *op. cit.*, s. 23.

się liczyć z ewentualnością, że udzielano ich za pośrednictwem działaczy litewskiego obozu regalistycznego. Wiadomo, że M. Klimański, za pośrednictwem A. Dziekońskiego, odebrał zalecenie, by o wynikach sejmiku poselskiego w Brześciu w 1782 r. informować bezpośrednio Gabinet Stanisława Augusta¹²⁴.

W powiecie grodzieńskim Stanisław August powierzył nadzór nad sejmikami K. Wolmerowi, którego bliskim współpracownikiem był F. Bouffał. Król pozostawił chorążemu nadwornemu litewskiemu ostateczną decyzję co do sejmików deputackich w lutym 1781 r.¹²⁵ Ten skorzystał z pozostawionej swobody korygując pierwotną plantę królewską (deputatami zostali F. Jundziłł i płk Stanisław Jelski)¹²⁶. Rok później na sejmikach gromniczych zgodnie z życzeniem króla, na pisarza ziemskiego wybrany został Ignacy Chreptowicz. Natomiast planta trybunalska została całkowicie zmieniona. Wątek ekonomii pojawił się wówczas w postaci konfliktu między wybranym deputatem – stolnikiem grodzieńskim Aleksandrem M. Eysmonttem (reprezentantem wpływowej w powiecie rodziny) a związaną z administracją ekonomiczną rodziną Suchodolców, która bezskutecznie promowała Olizarowicza (znajdował się on w przedsejmikowej plancie dworskiej). A. M. Eysmontt prosił króla, by skłonić administrację do wstrzymania wrogich wobec niego poczynań, pisząc w tej sprawie do K. Wolmera¹²⁷ (od 23 lutego 1781 r. już eks-chorążego¹²⁸). Te drobne nieporozumienia w niczym nie podważały dominacji regalistów w powiecie¹²⁹. Przekonują o tym przygotowania do sejmików poselskich w 1782 r. Król początkowo proponował poselstwo z Grodna, związanemu z K. Radziwiłłem, gen. Morawskiemu. Drugiego kandydata miano uzgodnić z K. Wolmerem. Ponieważ Morawski nie wyrażał zainteresowania, w czerwcu król zaproponował K. Radziwiłłowi wybór w Grodnie jego brata H. Radziwiłła. Wyraził przy tym

¹²⁴ BCz, rkps 661, s. 263–264, Antoni Dziekoński do NN (Adam Cieciszowski?) z 12 VIII 1782; BCz, rkps 669, s. 301, Marcin Klimański do NN (A. Cieciszowski?) z 22 VIII 1782. W styczniu 1782 r. A. Studziński otrzymał ponowną dyspozycję ścisłej współpracy z K. Wolmerem na sejmiku grodzieńskim (BCz, rkps 731, s. 655, 709–710, Król do K. Wolmera z 28 I 1782 i K. Wolmer do króla 20 I).

¹²⁵ BCz, rkps 694, s. 399–400, Król do K. Wolmera z 21 I 1780. Na temat związków K. Wolmera z F. Bouffałem, zob. BCz, rkps 655, s. 1154, Król do J. Chreptowicza z 12 VII 1782; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. II, s. 411–412.

¹²⁶ BCz, rkps 731, s. 663; *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697–1794). Spis*, red. A. Rachuba, oprac. A. Rachuba i P. P. Romaniuk, Warszawa 2004, s. 350.

¹²⁷ BCz, rkps 661, s. 469–470, Aleksander M. Eysmontt do króla z 26 II 1782. Por. BCz, rkps 686, s. 277. [Stanisław August], *Planta sejmików deputackich... 1782*.

¹²⁸ BCz, rkps 861, s. 285, Kazimierz Wolmer do króla (rezygnacja z urzędu) z 23 II 1781.

¹²⁹ Por. A. Kalenkiewiczówna, *op. cit.*, s. 143–144; M. Mycielski, *op. cit.*, s. 32.

przekonanie o „powolności” powiatu wobec jego zaleceń. J. Chreptowicz miał skłonić grodzieńskich regalistów do poparcia H. Radziwiłła i koniuszego Dominika Aleksandrowicza¹³⁰. H. Radziwiłł ostatecznie odmówił, zasłaniając się koniecznością uporządkowania spraw domowych po powrocie z zagranicznej podróży. Podkomorzy litewski rekomendował dworowi kandydaturę R. Bystrego¹³¹ (razem posłowali w 1780 r. z Brześcia). Na dworze wątpiono w szczerść tych wyjaśnień. Jak informował z Nieświeża Białopiotrowicz, K. Radziwiłł miał być przekonany, że sejm zostanie zerwany ze względu na sprawę sołtykowską. Podobnie obaj Radziwiłłowie mieli też sympatyzować z biskupem krakowskim¹³². Trudno powiedzieć czy była to prawda. W czasie sejmiku A. Dziekoński pisał do króla o lojalności wojewody wileńskiego¹³³. Z drugiej strony A. Sulistrowski, bliski współpracownik K. Radziwiłła, starannie unikał jawnych głosowań w sprawie sołtykowskiej¹³⁴.

W lipcu 1782 r. łatwo uzgodniono kandydaturę Antoniego Radziwiłła, syna wojewody mińskiego, Józefa M. Radziwiłła. Ówczesny marszałek Trybunału, chciał przeprowadzić wybór wojewodzica pod swoim bokiem¹³⁵ (w kadencji ruskiej obradowano w Grodnie). Rezygnacja D. Aleksandrowicza otworzyła możliwość poparcia R. Bystrego¹³⁶. Spotkało się to z niechęcią K. Wolmera, który obawiał się niezadowolenia obywateli z powodu „zewnątrznych” kandydatur. Wkrótce zaproponował na posła F. Bouffała¹³⁷. W odpowiedzi monarcha ponowił wobec Wolmera i Bouffała zakaz podejmowania się funkcji poselskich (ze względu na kontynuację sprawy A. Tyzenhauza)¹³⁸. Negocjacje prowadzono bardzo długo, co świadczy o pełnym przekonaniu o dyspozycyjności sejmiku. Posłami zostali R. Bystry i A. Radziwiłł. Ze względu na potrzebę „ugodzenia”

¹³⁰ BCz, rkps 655, s. 1154–1155, Król do J. Chreptowicza z 12 VII 1782; BCz, rkps 686, s. 324, 336, Król do K. Radziwiłła z 20 V 1782 (Projekt posłów na Sejm r. 1782...) i 10 VI 1782.

¹³¹ BCz, rkps 686, s. 331, 341, Hieronim Radziwiłł do króla z 1 i 30 VI 1782.

¹³² BCz, rkps 655, s. 232, 1172, 1206, Białopiotrowicz do [J. Chreptowicza] z 7 VII 1782, J. Chreptowicz do króla z 15 VII 1782 i król do J. Chreptowicza z 22 VII 1782.

¹³³ AGAD, Zbiór Popielów 126, k. 86–86v, Akta sejmiku 1782 r. Antoni Dziekoński do króla, b.d.

¹³⁴ AGAD, ZP 108, k. 29v, 33v, 46v, 50v, 81v. Tabele jawnych głosowań nad projektem S. K. Potockiego; A. Stroynowski, *Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej. Studium z dziejów kultury politycznej*, Łódź 2005, s. 163–164.

¹³⁵ BCz, rkps 655, s. 1178, Joachim Chreptowicz do króla z 17 VII 1782.

¹³⁶ BCz, rkps 686, s. 363, Karol Radziwiłł do króla z 30 VII 1782.

¹³⁷ BCz, rkps 694, s. 409, 411–413, Kazimierz Wolmer do króla z 8 i 12 VIII 1782.

¹³⁸ BCz, rkps 694, s. 417, Król do Kazimierza Wolmera z 15 VIII 1782.

pretendentów (działających według kasztelana J. Bystrego z inspiracji A. Tyzenhauza) sejmik zakończył się dopiero 21 sierpnia¹³⁹ (obradę wyznaczono na 19 sierpnia). Rola sejmiku grodzieńskiego w 1782 r. nasuwa pewne skojarzenia z epoką A. Tyzenhauza, kiedy to ekonomiczne sejmiiki w Grodnie i Smoleńsku uważano za tak pewne, że zwlekano z wysunięciem kandydatur do ostatniej chwili, a nawet czekano na wyniki z innych sejmików¹⁴⁰. Jednak wybór R. Bystrego okazał się błędem. Kasztelanic, który służył niegdyś w królewskim Gabinetcie, na sejmie konsekwentnie głosował za wnioskami opozycji¹⁴¹.

Jedynym poważniejszym zgrzytem w Grodnie były sejmiiki gromniczne w 1783 r. Chodziło o sprawę elekcji chorążego. Stanisław August promował kandydaturę Wołłowicza¹⁴². Szlachta, na której czele stanęli K. Wolmer, F. Bouffał i marszałek powiatu J. Wołkowicki, wybrała wojskiego I. Ihnatowicza¹⁴³. Spotkało się to z protestem Wołłowicza. Król nie krył rozczarowania postawą grodzieńskich ziemian¹⁴⁴. Jednak kiedy po śmierci (12 czerwca 1783 r.) J. Wołkowickiego, swą kandydaturę na marszałkowstwo grodzieńskie wysunął K. Wolmer, król zaakceptował propozycję mimo wątpliwości J. Chreptowicza¹⁴⁵. Opinię w tej sprawie monarcha przedstawił eks-strażnikowi litewskiemu A. Dziekońskiemu, któremu zalecał wspierać w Grodnie działania ostatecznie uzgodnione z podkanclerzym¹⁴⁶. K. Wolmer został marszałkiem grodzieńskim w 1784 r. Tak więc sejmik grodzieński pozostał całkowicie pod kontrolą regalistów, a jego dyspozycyjność potwierdziła kampania przedsejmowa w 1784 r.¹⁴⁷

W Brześciu Litewskim na czele regalistów stanął kasztelan J. Bystry. Doszło do osłabienia stronnictwa w wyniku śmierci podkomorzego I. Wyganowskiego. Na dodatek starosta grodowy Ignacy Mory-

¹³⁹ BCz, rkps 655, s. 757, Józef Bystry do króla z 22 VIII 1782.

¹⁴⁰ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. I, s. 117; W. Filipczak, *Sejm...*, s. 96, 108.

¹⁴¹ AGAD, ZP 108, k. 30, 34, 47, 51; BCz, rkps 655, s. 771, Król do Józefa Bystrego z 28 IV 1783; A. Stroynowski, *op. cit.*, s. 107, 163.

¹⁴² BCz, rkps 694, s. 441, Król do Kazimierza Wolmera z 17 III 1783.

¹⁴³ AGAD, ZP 130, s. 93–95, Laudum grodzieńskie z 5 II 1783 i akt kredensu Ihnatowicza na chorąstwo; BCz, rkps 727, s. 525; Ignacy Ihnatowicz do króla, b.d.; BCz, rkps 694, s. 437–439, Instancja urzędników grodzieńskich za Ihnatowiczem do króla, b.d.

¹⁴⁴ BCz, rkps 694, s. 441–442, Król do Kazimierza Wolmera z 17 III 1783.

¹⁴⁵ BCz, rkps 694, s. 429–431, K. Wolmer do króla z 16 VI 1783; BCz, rkps 655, s. 1231, 1242–1243, Król do J. Chreptowicza z 22 VI 1783 i J. Chreptowicz do króla z 26 VI 1783.

¹⁴⁶ BCz, rkps 661, s. 316, Król do Antoniego Dziekońskiego z 22 VI 1783.

¹⁴⁷ BCz, rkps 683, s. 339, Stefan Popiel do króla z 16 VIII 1784; M. Zaleski, *op. cit.*, s. 156–157; M. Mycielski, *op. cit.*, s. 32.

koni po upadku A. Tyzenhauza wycofywał się z działalności politycznej na tym terenie. Rodzina Morykonich związana była przede wszystkim z powiatem wilkomierskim. I. Morykoni otrzymał starostwo dzięki poparciu podskarbiego, który chciał mieć w miejscowym grodzie zaufanego człowieka¹⁴⁸. Jak już pisałem, na sejmiku gromnicznym w 1781 r. partia „ekonomiczna” miała popierać elekcję podstolego Z. Wysłoucha na podkomorzego. Podobne zalecenia król skierował do czołowych postaci życia politycznego w powiecie brzeskim: H. Radziwiłła (rezydował w Białej¹⁴⁹), J. Bystrego oraz sędziego ziemskiego brzeskiego Ksawerego Hornowskiego¹⁵⁰, którego kandydaturę do urzędu popierała wdowa po zmarłym podkomorzym Elżbieta Wyganowska¹⁵¹. O wybór zabiegał również chorąży brzeski Bernard Buchowiecki, w którego imieniu na dwór pojechał jego brata Antoni, podwojewodzi wileński (Buchowieccy byli związani z Radziwiłłami). Król zdołał wyperswadować te plany Buchowieckim¹⁵².

Wsparcie króla udzielone Z. Wysłouchowi budzi zastanowienie, gdyż w 1786 miał on opinię opozycjonisty¹⁵³. Być może był to rewanż za przyjazną postawę Elżbiety i Kazimierza Nestora Sapiehów w sierpniu 1780 r. Wiadomo, że J. Bystry miał przekazać list królewski wojewodzicowej mściśławskiej. Król zaś zalecał kasztelanowi jednomyślną elekcję i unikanie „gwałtowności”¹⁵⁴. Zachowanie dotychczasowej pozycji przez regalistów na sejmiku brzeskim nie było łatwe ze względu na bliskość Kodnia oraz Wołczyna. W elekcjach deputackich wybierano deputatów Trybunału, którego laskę miał objąć A. K. Czartoryski. Zapewne dlatego król zalecał administratorowi brzeskiemu poparcie do deputacji przedstawiciela znanej ze związków z Czartoryskimi rodziny Niemcewiczów¹⁵⁵.

¹⁴⁸ BCz, rkps 673, s. 795, Ignacy Morykoni do Adama Cieciszowskiego z 10 III 1781; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. I, s. 115, 122.

¹⁴⁹ M. Zaleski, *op. cit.*, s. 109–110; Z. Anusik, A. Stroynowski, *Problemy majątkowe Radziwiłłów w XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1987, t. XLVIII, s. 100.

¹⁵⁰ BCz, rkps 686, s. 171, Król do H. Radziwiłła z 1 II 1781; BCz, rkps 655, s. 731, Król do J. Bystrego z 7 I 1781; BCz, rkps 666, s. 35, Ksawery Hornowski do króla z 12 II 1781.

¹⁵¹ BCz, rkps 694, s. 489–490, Elżbieta Wyganowska do króla, b.d. [koniec 1780].

¹⁵² BCz, rkps 655, s. 735, Król do Józefa Bystrego z 2 II 1781.

¹⁵³ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich [dalej: APP], sygn. 96, s. 318, Wykaz posłów na sejm 1786 r. Na temat źródła: W. Filipczak, *Rola spraw wojskowo-skarbowych na sejmie 1786 roku*, „Acta Universitatis Lodzianis” 1993, Folia historica 49, s. 64.

¹⁵⁴ BCz, rkps 655, s. 733–734, Król do Józefa Bystrego z 1 II 1781.

¹⁵⁵ BCz, rkps 669, s. 295, Król do Marcina Klimańskiego z 1 II 1781; A. Stroynowski, *op. cit.*, s. 109.

Sejmik gromniczny w lutym 1781 r. przebiegał spokojnie. Na podkomorzego wybrano Z. Wysłoucha, na deputatów Stanisława Ursyna Niemcewicza, starostę rewiatyckiego oraz Nereusza Wredta (Wretta)¹⁵⁶. Według relacji J. Bystrego do zgodnego z życzeniami króla przebiegu sejmiku przyczyniła się „asystencja ekonomiczna”¹⁵⁷. Buchowieccy ostatecznie zrezygnowali z obiecywanego im podstolstwa (zadowolili się urzędem koniuszego), które miało przypaść podstarościę brzeskiemu Jackowi Paszkowskiemu¹⁵⁸. Sejmiki gromniczne 1782 r. w Brześciu były o tyle ważne dla króla, że w myśl ustaleń z przewidzianym do łaski trybunalskiej J. M. Radziwiłłem, Z. Wysłouch miał zostać wicemarszałkiem i zastępować wojewodę mińskiego (na jego koszt) w czasie planowanych z góry nieobecności¹⁵⁹. Na drugiego deputata przewidziano łowczego Bogusława Wereszczakę, który jednak nie przybył na sejmik. W tej sytuacji wybrany został A. Buchowiecki¹⁶⁰. Został on, podobnie jak podkomorzy brzeski, wicemarszałkiem Trybunału¹⁶¹.

Do sejmiku poselskiego w 1782 r., ze względu na sprawę biskupa K. Sołtyka, dwór przygotowywał się bardzo starannie. Król korespondował z K. Radziwiłłem na temat litewskich sejmików przedsejmowych już wczesną wiosną 1782 r.¹⁶² W swojej „plancie” wojewoda wileński sugerował wybranie posłów w Brześciu spośród: I. Morykoniego, B. Buchowieckiego i J. Paszkowskiego¹⁶³. Na listach kandydatów pojawiali się m. in.: podczaszy Ignacy Maliszewski, S. Niemcewicz, wojewodzie brzeski Horain (uzyskał mandat na sejmiku starodubowskim), kasztelanie R. Bystry (wybrany w Grodnie) i K. Hornowski, a nawet H. Radziwiłł¹⁶⁴ (monarcha zaoferował mu ostatecznie Grodno). Król wahał się dość długo. W czerwcu 1782 r. zaproponował wybór S. Niemcewicza i R. Bystrego. W stosunku do kasztelanica brzeskiego uzależnił to jednak od warunku, że o mandat nie będzie ubiegał się żaden z pierwszych urzędników wojewódz-

¹⁵⁶ BCz, rkps 694, s. 527, Zenon Wysłouch do króla z 7 II [1781]; *Deputaci...*, s. 352.

¹⁵⁷ BCz, rkps 655, s. 737, Józef Bystry do króla z 8 II 1781.

¹⁵⁸ BCz, rkps 655, s. 669, Antoni Buchowiecki do króla z 9 II 1781.

¹⁵⁹ BCz, rkps 694, s. 533–534, Król do Zenona Wysłoucha z 29 I 1782.

¹⁶⁰ AGAD, AR V, 1574 (t. 38), s. 13–14, Bernard Buchowiecki do Radziwiłła z 21 II 1782.

¹⁶¹ *Deputaci...*, s. 353; Por. BCz, rkps 655, s. 1187, J. Chreptowicz do króla z 10 II 1782.

¹⁶² BCz, rkps 686, s. 303–307, Karol Radziwiłł do króla z 24 III 1782 i król do K. Radziwiłła z 1 IV 1782.

¹⁶³ BCz, rkps 686, s. 316, [K. Radziwiłł], Turnus województw i powiatów prowincji WXLit. (pochodzi z początku maja 1782 – był to załącznik do listu do króla).

¹⁶⁴ AGAD, ZP 126, k. 119v, Series kandydatów do poselstwa na sejm 1782.

stwa¹⁶⁵. Ponieważ aspiracje takie zgłaszał sędzia ziemski K. Hornowski¹⁶⁶, R. Bystrego skierowano do Grodna. Konsekwencją była też nieobecność w Brzeskiem kasztelana J. Bystrego. Niepokój dworu wywoływały opozycyjne manifesty, które pojawiły się w powiecie. W tej sytuacji Stanisław August, za pośrednictwem A. Dziekońskiego, polecał M. Klimańskiemu, by nie oddalał się od sejmików i utrzymywał dawnym zwyczajem partię ekonomiczną. A. Dziekoński prosił króla (a pośrednio J. Chreptowicza) o protekcję dla administratora. Była ona potrzebna ze względu na zarzuty jakie podniesiono przeciwko podkomorzemu grodzieńskiemu na sejmiku deputackim w Grodnie¹⁶⁷. Sejmik poselski zakończył się zgodnie ze wskazówkami króla. Posłami zostali S. Niemcewicz i K. Hornowski¹⁶⁸. Król, jak wspominałem, na sejmikach litewskich w 1782 r. tolerował ludzi związanych z Czartoryskimi. S. Niemcewicz na sejmie popierał projekty opozycji¹⁶⁹. W latach 1780–1782 dwór zachował kontrolę nad sejmikami brzeskimi, czemu sprzyjała ugodowa postawa lub mała aktywność na tym terenie ośrodka kodeńskiego.

Przełom nastąpił w 1783 r. Przyniosła go ciągnąca się przez wiele miesięcy sprawa sprzedaży przez I. Morykoniego starostwa brzeskiego K. N. Sapieżę¹⁷⁰. Znalazła ona swój finał pod koniec roku, już po wygaśnięciu dzierżawy ekonomii przez F. Rzewuskiego. Negocjacje w tej sprawie oddziaływały jednak na działania obozu dworskiego pod koniec interesującego mnie okresu. Król, choć obrażony na Sapiechów (K. N. Sapieha nie był posłem) za ich postawę w czasie sejmu 1782 r., poparł ostatecznie ich dążenia. Czynił to mimo świadomości, że może to zagrozić wpływom regalistów na sejmiku brzeskim. Istotne było zapewne stanowisko Rosji. E. Sapieżyna prosiła o pomoc O. Stackelberga i odwoływała się do protekcji Potemkina¹⁷¹.

¹⁶⁵ BCz, rkps 686, s. 337–338, Król do K. Radziwiłła z 10 VI 1782.

¹⁶⁶ BCz, rkps 666, s. 39, 41, Ksawery Hornowski do króla 4 VII 1782 i król do K. Hornowskiego z 10 VII 1782.

¹⁶⁷ BCz, rkps 661, s. 263–264, Antoni Dziekoński do [A. Cieciszowski?] z 12 VIII 1782.

¹⁶⁸ AGAD, AR V, 1574 (t. 38), s. 19. Bernard Buchowiecki do Radziwiłła z 16 i 21 VIII 1782; BCz, rkps 669, s. 301. Marcin Klimański do [A. Cieciszowski?] z 22 VIII 1782.

¹⁶⁹ AGAD, ZP 108, k. 32, 36, 49, 53; A. Stroynowski, *op. cit.*, s. 163.

¹⁷⁰ K. N. Sapieha nabył starostwo 3 XI 1783; Ł. Kądziela, *Sapieha Kazimierz Nestor*, [w:] PSB, t. XXXV, Wrocław 1994, s. 53. W początkach grudnia 1783 r. K. N. Sapieha informował o ufundowaniu grodu brzeskiego: BCz 689, s. 231–232, Kazimierz Nestor Sapieha do króla z 2 XII 1783.

¹⁷¹ B. Zaleski, *op. cit.*, s. 15–20; M. Czeppe, *Sapieżyna z Branickich Elżbieta*, [w:] PSB, t. XXXV, 1994, s. 165.

Kiedy z realizacji umowy próbował się wycofać I. Morykoni, monarcha wysyłał do niego i przywódcy rodziny pisarza litewskiego Benedykta Morykoniego (lidera regalistów w powiecie wilkomierskim) naglące listy, w których pisał o obawie „poróżnienia” z Potemkinem, a nawet Rosją¹⁷². Dodatkową komplikacją dla obozu dworskiego była śmierć latem 1783 r., kasztelana J. Bystrego, który pod koniec życia był zrozpaczony niełaską króla dla syna¹⁷³. Jeszcze w początkach czerwca 1783 r. (za życia kasztelana) A. Dziekoński wskazywał na potrzebę znalezienia właściwego następcy, co było ważne dla wpływów regalistów na sejmiku (sugerował marszałka pińskiego F. Druckiego-Lubeckiego lub regenta litewskiego Kajetana Korzeniowskiego)¹⁷⁴. Stanisław August zaproponował kandydaturę Józefa Szczytta, którego ceniał ze względu na umiejętności sejmikowe znane monarsze z województwa płockiego¹⁷⁵. J. Chreptowicz akceptował propozycję monarchy, a związek J. Szczytta z biskupem M. Poniatowskim uznał za zaletę¹⁷⁶. Nie znalazły w oczach królewskich uznania aspiracje eks-oboźnego wielkiego litewskiego Michała Łopotta, którego polecał, związany z K. Radziwiłłem, marszałek Trybunału Ignacy Morawski¹⁷⁷. Pozbawione szans były zabiegi kandydata K. N. Sapiehy – jego stryja – księcia Ksawerego i eks-marszałka kowieńskiego S. Zabieliły, który nie miał nawet posesji w powiecie¹⁷⁸. Okazało się jednak, że J. Szczytt jako kasztelan nie był w stanie zachować dotychczasowej pozycji w oparciu drobną szlachtę (mniej licznie sprowadzaną w wyniku oszczędności), wchodzącą w skład partii „ekonomicznej”. Energiczny i potrafiący dbać o popularność K. N. Sapieha umiejętnie wykorzystał kompetencje starosty grodowego. Pozyskał większość urzędników. Zdołał uzyskać kontrolę nad miejscem obrad sejmików, którym był klasztor bernardynów¹⁷⁹. Powiat brzeski po 1783 r. stał się ostoją wpływów opozycji na Litwie.

¹⁷² BCz, rkps 673, s. 813–814, Król do Ignacego Morykoniego z 25 X 1783. Zob. też korespondencję króla z Morykonimi z października 1783 i 1 XI 1783 (s. 803–823).

¹⁷³ BCz, rkps 655, s. 773–777, Romuald Bystry do króla z 4 VII i 3 VIII 1783; W. Konopczyński, *Bystry Józef*, [w:] PSB, t. III, Wrocław 1937, s. 172–173.

¹⁷⁴ BCz, rkps 661, s. 286, Antoni Dziekoński do króla z 5 VI 1783.

¹⁷⁵ BCz, rkps 655, s. 1228–1229, Król do Joachima Chreptowicza z 22 VI 1783.

¹⁷⁶ BCz, rkps 655, s. 1241, Joachim Chreptowicz do króla z 26 VI 1783.

¹⁷⁷ BCz, rkps 673, s. 763–767, Ignacy Morawski do króla z 2(?) VIII 1783 i Mikołaj Morawski do króla z 4 VIII 1783. Rezygnacja z M. Łopotta z urzędu oboźnego nastąpiła 14 stycznia 1781 (BCz, rkps 861, s. 263, Akta kancelarii mniejszej WXL 1771–1781).

¹⁷⁸ BCz, rkps 655, s. 1227–1228, Król do Joachima Chreptowicza z 22 VI 1783 (kandydaturze Ksawerego Sapiehy miał być przeciwny także O. Stackelberg); BCz, rkps 695, s. 117, Szymon Zabieliło do króla z 25 VIII 1783.

¹⁷⁹ B. Zaleski, *op. cit.*, s. 60–61; A. Kalenkiewiczówna, *op. cit.*, s. 146.

Szczególnie skomplikowana sytuacja panowała na sejmikach żmudzkich (które wybierały 6 posłów i 4 deputatów). Ciwun tędziagolski T. Jagmin, administrator szawelski, miał pracować nad porozumieniem wewnątrznie skłóconych elit politycznych księstwa. Rola koordynatora działań stronnictwa dworskiego wywołała konflikt z liderem żmudzkich regalistów A. Giełgudem. Kasztelan żmudzki poczuł się urażony treścią królewskiego listu, który T. Jagmin pokazał na sejmiku synowi kasztelana Michałowi. Skarżył się później Stanisławowi Augustowi na niesłuszne odsuwanie go od usług sejmikowych¹⁸⁰. W czasie obrad doszło do konfliktu. Jedną partią kierował T. Jagmin wspierany przez ciwuna retowskiego i starostę rosieńskiego Mateusza Billewicza (ciwun ejragolski Tadeusz Billewicz był nieobecny), Przeciszewskich oraz pisarza ziemskiego Ignacego Micewicza (proponowanego przez króla na deputata). Drugą tworzyli stronnicy nieobecnego A. Giełguda, do których należeli kierujący obradami ciwun J. Odachowski (szwagier kasztelana) i M. Giełgud. Na sejmiku nie było Gorskich i podkomorzego J. Nagurskiego. Obrady trwały trzy dni i zanosilo się, że dojdzie do głosowania (podobno do tego czasu nie było tu stosowane). Ostatecznie dzięki rezygnacji Micewicza doszło do kompromisu. Deputatami zostali: pisarzewicz żmudzki Jan Piłsudski, ciwun Małych Dyrwian Tadeusz Białozor, M. Giełgud i popierany przez niego szambelan Michał Zaleski. W sejmikowym sprawozdaniu T. Jagmin wyrażał przekonanie, że miał po swojej stronie większość (o szlachcie ekonomicznej wprost nie wspominał) i gotowość do kompromisu tłumaczył królewskimi zaleceniami odnośnie do utrzymania spokoju obrad¹⁸¹.

Król po sejmiku nie krył pretensji do M. Giełguda (zarzucił, m. in., że został nieprawnie wybrany, bo bez złożenia relacji z sejmiku). Adresat tych uwag A. Giełgud w odpowiedzi nie zamierzał akceptować królewskiej krytyki¹⁸². Sprawa miała dość poważne konsekwencje. Wkrótce, po śmierci starosty żmudzkiego Jana Chodkiewicza, zaważował najwyższy urząd senatorski. Sprawa ta przeszła dwa lata czekała na rozwiązanie. Wydaje się, że monarcha postanowił wykorzystać wakans do wzmocnienia kontroli nad miejscowymi elitami. Z aspiracjami do starostwa wystąpili: kasztelan A. Giełgud, podkomorzy litewski H. Radziwiłł, kasztelan mściślawski S. Tyszkiewicz (protegowana go A. Tyszkiewiczowa) oraz marszałek osławionego Trybunału Litewskiego z lat 1780–1781 Franciszek Piłsudski,

¹⁸⁰ BCz, rkps 663, s. 55–56, Antoni Giełgud do króla z 12 III 1781.

¹⁸¹ BCz, rkps 666, s. 257–259, Tadeusz Jagmin do króla z 9 II 1781.

¹⁸² BCz, rkps 663, s. 51–56, Król do Antoniego Giełguda z 19 II 1781 i A. Giełgud do króla z 12 III 1781.

piwniczny litewski¹⁸³. Król odpowiedział mistrzowskim posunięciem. Wysunął kandydaturę swego bratanka S. Poniatowskiego i apelował do zgłaszających się pretendentów o jej poparcie¹⁸⁴. Oczywiście ubiegający się o łaskę monarchy nie mogli takiej prośbie odmówić¹⁸⁵. Prawdopodobnie była to jednak gra na czas, dzięki której król trzymał w szachu jej pozostałych uczestników. Książę Stanisław był marszałkiem Rady Nieustającej i jako konsyliarz nie mógł być wybrany na funkcję publiczną¹⁸⁶, co pozwalało odłożyć sprawę.

W interesującym mnie okresie niewątpliwie najważniejszym wydarzeniem były sejmiki poselskie 1782 r. Planta królewska przewidywała wybór na posłów: starosty wiekszniańskiego Adama Gorskiego, podkomorzego J. Nagurskiego, ciwuna korszewskiego Przeciszewskiego, stolnika Dominika Kossakowskiego, majora Renno i młodszego kasztelanica Giełguda¹⁸⁷. Pierwotnie wymieniany był również ciwun M. Billewicz, który nie był jednak zainteresowany mandatem. Lista ta częściowo pokrywała się z wcześniejszymi sugestiami K. Radziwiłła (m. in. J. A. Puttkamera i I. Micewcza, proponowanych przez wojewodę, zastąpili A. Gorski i Reno)¹⁸⁸. Sejmik zakończył się sukcesem dworu. Jediną zmianą w stosunku do omówionej na początku propozycji monarchy było zastąpienie D. Kossakowskiego przez kasztelanica mściławskiego Tyszkiewicza¹⁸⁹. Nie była to zmiana korzystna, gdyż był on na sejmie stronnikiem opozycji¹⁹⁰. Pod wpływem opozycji był także A. Gorski¹⁹¹.

¹⁸³ BCz, rkps 686, s. 191, Karol Radziwiłł do króla z marca 1781; BCz, rkps 691, s. 115, Stanisław Tyszkiewicz do króla z kwietnia 1781; BCz, rkps 683, s. 107–108, Franciszek Piłsudski do króla z 26 III 1781.

¹⁸⁴ BCz, rkps 663, s. 57, Król do Antoniego Giełguda z 2 IV 1781; BCz, rkps 686, s. 195, Król do K. Radziwiłła z 20 III 1781; BCz, rkps 683, s. 111–112, Król do F. Piłsudskiego z 2 IV 1781.

¹⁸⁵ BCz, rkps 691, s. 111, Anna Tyszkiewiczowa do króla z 20 IV 1781; BCz, rkps 686, s. 203, K. Radziwiłł do króla z 3 IV 1781; BCz, rkps 683, s. 117, F. Piłsudski do króla z 29 X 1781.

¹⁸⁶ *Volumina legum*, t. VIII, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860, s. 72. Konstytucja nie pozwalała konsyliarzom na uczestnictwo w sejmikach poselskich i deputackich. Forumułowala też zakaz ich wyboru na nową funkcję publiczną.

¹⁸⁷ BCz, rkps 686, s. 337, Król do Karola Radziwiłła z 10 VI 1782.

¹⁸⁸ BCz, rkps 686, s. 315, 324, [K. Radziwiłł], Turnus województw i powiatów... i król do K. Radziwiłła z 20 V 1782 (Projekt posłów na sejm r. 1782 z Prowincji Litewskiej).

¹⁸⁹ *Dyaryusz seymu wolnego... 1782...*, wyd. P. Kiciński, Warszawa 1782, s. nlb (wykaz posłów na początku diariusza).

¹⁹⁰ AGAD, ZP 108, k. 30, 34, 47, 51, 82, 86 (tabele głosowań nad projektem S. K. Potockiego); A. Stroynowski, *op. cit.*, s. 107.

¹⁹¹ Por. BCz, rkps 726, s. 77, Michał Giełgud do [Antoniego Giełguda] z 10 V 1786 (kopia). Posłem na sejm 1782 r. był zapewne Adam Gorski [Górski]: BCz, rkps 663, s. 131, Adam Gorski do króla z 28 VI 1783. A. Stroynowski (*op. cit.*, s. 487) podaje, że Stanisław A. Górski.

Po sejmie powróciła sprawa elekcji starosty żmudzkiego. Już w 1782 r. M. Billewicz, wydelegowany przez Żmudzinów, prosił o wydanie uniwersałów na elekcję. Ciwun retowski składał relację z tej misji na sejmiku gospodarskim w lutym 1783 r. Kierujący obradami sejmiku A. Giełgud listownie ponowił prośbę o uniwersał. Ponieważ rozeszła się już wiadomość, że S. Poniatowski nie będzie ubiegał się o starostwo, kasztelan ponowił prośbę o urząd¹⁹². Zabiegi prowadzili też A. Tyszkiewiczowa (dla S. Tyszkiewicza) i F. Piłsudski¹⁹³. W maju, kiedy już niektórzy spodziewali się, że starostwo żmudzkie przypadnie A. Giełgudowi, rozpoczęły się zabiegi o kasztelanie. Do godności tej pretendowali: M. Billewicz, T. Billewicz, J. Odachowski, A. Gorski, S. Zabiello i S. Tyszkiewicz¹⁹⁴. Ostateczne układy w sprawie elekcji starosty prowadził w Wilnie J. Chreptowicz¹⁹⁵. 25 sierpnia 1783 r. w Rosieniach odbył się sejmik elekcyjny, który wybrał na urząd A. Giełguda. Wiadomo, że poparli go, zgodnie z wolą króla Billewiczowie (choć T. Billewicz nie dotarł na sejmik z powodu choroby) i J. Odachowski¹⁹⁶. Na kasztelanie żmudzka król powołał S. Tyszkiewicza, a mściławska po nim otrzymał T. Billewicz¹⁹⁷. W latach 1780–1783 sejmiki żmudzkie realizowały zalecenia królewskie. Charakterystyczną cechą miejscowych układów był podział mandatów między rywalizujące faksje¹⁹⁸. Za apogeum sejmikowej roli ekonomii szawelskiej w tym okresie uznałbym sejmiki lutowe 1781 r. Niestety brak jest informacji na temat znaczenia „partii ekonomicznej” w okresie późniejszym.

Ze względu na obrady w ekonomicznej Olicie egzulancki sejmik smoleński zaliczany był do grupy „domowych”. Do udziału w życiu politycznym formalnie upoważniało posiadanie tzw. dóbr egzulanckich położonych w powiatach: grodzieńskim, kowieńskim i wileńskim¹⁹⁹. Jeszcze w początkach 1781 r. Stanisław August

¹⁹² BCz, rkps 663, s. 73–74, Antoni Giełgud do króla z 19 II 1783.

¹⁹³ BCz, rkps 683, s. 123, 125, Franciszek Piłsudski do króla z 16 V 1783; BCz, rkps 691, s. 171, Anna Tyszkiewiczowa do króla, b.d. (kwiecień lub początek maja 1783).

¹⁹⁴ BCz, rkps 655, s. 285–287, 292, Mateusz Billewicz do króla z 11 V 1783 i Tadeusz Billewicz do króla z 28 VIII 1783; BCz, rkps 678, s. 167, Jan Odachowski do króla z 25 VIII 1783; BCz, rkps 663, s. 131, Adam Górski do króla z 28 VI 1783; BCz, rkps 695, s. 117, Szymon Zabiello do króla z 25 VIII 1783; BCz, rkps 691, s. 179–180, Stanisław Tyszkiewicz do króla z 20 V 1783.

¹⁹⁵ BCz, rkps 661, s. 467, Król do [Tadeusza Billewicza] z 9 VI 1783; BCz, rkps 678, s. 165, Król do Jana Odachowskiego z 11 VIII 1783.

¹⁹⁶ BCz, rkps 678, s. 167, Jan Odachowski do króla z 25 VIII 1783; BCz, rkps 655, s. 293–294, Mateusz Billewicz do króla z 30 VIII 1783.

¹⁹⁷ BCz, rkps 691, s. 213–215, Anna Tyszkiewiczowa do króla z 25 X 1783; BCz, rkps 655, s. 299, Król do Tadeusza Billewicza z 15 X 1783.

¹⁹⁸ A. Kalenkiewiczówna, *op. cit.*, s. 141.

¹⁹⁹ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz*, t. I, s. 119.

powierzał polityczny nadzór nad sejmikiem K. Wolmerowi²⁰⁰. Brak jest jednak informacji potwierdzających, że się tak działo w praktyce. Na sejmikach w Olicie dużą rolę odgrywała rodzina Chrapowickich, choć głównym obszarem jej oddziaływania były powiaty orszański i egzulancki startodubowski. Lokalne znaczenie miały rodziny Eydziatowiczów i Dylewskich²⁰¹. W początkach 1781 r. sejmikowe usługi oferował królowi podkomorzy A. Wysogierd (niegdyś klient Czartoryskich)²⁰². Generał major i szambelan Józef Chrapowicki (przyszły marszałek Rady Nieustającej i kasztelan mściśławski) informował monarchę o rezultatach sejmiku gromnicznego (deputackiego i elekcyjnego), który obradował w dniach 5–7 lutego 1781 r. Uczestniczyli w nim, m. in., kasztelan smoleński Andrzej Zienkowicz i podkomorzy A. Wysogierd. Aby wykonać zalecenia Stanisława Augusta, J. Chrapowicki zrzekł się nawet urzędu sędziego ziemskiego²⁰³. W czasie kampanii przed sejmem 1782 r. kandydatem popieranym przez króla był pisarz ziemski starodubowski Antoni Chrapowicki, promowany przez swego ojca – marszałka orszańskiego Mikołaja. Drugi mandat monarcha przeznaczał dla sędziego ziemskiego smoleńskiego Michała Dylewskiego lub eks-koniuszego Leonarda Eydziatowicza²⁰⁴. Ostatecznie wybrano A. Chrapowickiego i pułkownika smoleńskiego Dominika Eydziatowicza. Obaj na sejmie okazali się regalistami²⁰⁵. W interesującym mnie okresie sejmik w Olicie był całkowicie zdominowany przez stronnictwo dworskie. Mało jest informacji o politycznym wykorzystaniu miejscowej ekonomii. Wiadomo jednak, że sejmików smoleńskich doglądał wiceadministrator olicki Julian Sylwestrowicz. Jako „dobry i wierny sługa”, dzięki protekcji A. Dziekońskiego, otrzymał w lipcu 1783 r. urząd mostowniczego smoleńskiego²⁰⁶.

²⁰⁰ BCz, rkps 669, s. 291, Król do A. Studzińskiego z 21 I 1781. Król zalecał 18 XII 1780 r. K. Wolmerowi opiekę nad sejmikami: grodzieńskim, smoleńskim, starodubowskim i wołkowyskim (BCz, rkps 731, s. 647). W korespondencji K. Wolmera z czerwca 1782 r. mowa jest o sejmikach starodubowskim i lidzkim (*ibidem*, s. 715–718, 723).

²⁰¹ BCz, rkps 655, s. 1123, Mikołaj Chrapowicki do króla z 31 V 1782; BCz, rkps 696, s. 403, Józef Chrapowicki do NN z 9 II 1786; AGAD, AR II, 3131, s. 2–3, Planta Trybunału 1778.

²⁰² BCz, rkps 694, s. 551, Adam Wysogierd do króla z 6 I 1781.

²⁰³ BCz, rkps 861, s. 437–442, Lauda sejmikowe smoleńskie z 7 II 1781; BCz, rkps 655, s. 1089–1090, Józef Chrapowicki do króla z 7 II 1781.

²⁰⁴ BCz, rkps 655, s. 1111–1112, Mikołaj Chrapowicki do [Adama Cieciszowskiego?] z 7 IV 1782; AGAD, ZP 126, k. 115v, *Series kandydatów...* Por. *Urzędniczy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. IV, *Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2003, s. 95, 167.

²⁰⁵ *Dyaryusz seymu... 1782...*, (wykaz posłów); AGAD, ZP 108, k. 31, 35, 48, 52.

²⁰⁶ BCz, rkps 661, s. 333, 342, Antoni Dziekoński do króla z 30 VI 1783 i król do A. Dziekońskiego z 7 VII 1783.

W drugiej połowie lat siedemdziesiątych XVIII w. szlachtę ekonomiczną sprowadzano także na sejmik trocki. Zajmował się tym gubernator ekonomii olickiej Jagmin (niestety źródła nie podają imienia)²⁰⁷. Brak jednak podstaw, by twierdzić, że powyższa praktyka była kontynuowana w interesującym mnie okresie. Nie pisał o tym w monografii sejmiku A. B. Zakrzewski²⁰⁸. Nie znalazłem na ten temat informacji w źródłach. Trockie urzędy senatorskie znajdowały się w ręku Ogińskich. W akcjach sejmikowych większą rolę jednak odgrywali podkomorzy Stefan Romer i ciwun trocki Józef Eytmin²⁰⁹.

Sejmiki gromniczne w lutym 1783 r. były ostatnimi, które odbyły się w czasach trzyletniego kontraktu w sprawie ekonomii zarządczego z F. Rzewuskim. Już w marcu 1782 r. rozchodziły się pogłoski, że marszałek nadworny koronny zrezygnuje z dzierżawy²¹⁰. W styczniu 1783 r. zawarto nowy kontrakt na dwunastoletnią dzierżawę z księciem S. Poniatowskim²¹¹. Podobno decyzję w tej sprawie zapoczątkowała rozmowa królewskiego bratanka z Adamem Cieciszowskim, wpływowym szefem Gabinetu Stanisława Augusta, zaangażowanym również w prace królewskiej Kamery²¹². W kwietniu 1783 r. S. Poniatowski ustanowił Marcina Badeniego swoim generalnym plenipotentem, przekazując mu administrowanie, wydzierżawianie dóbr ekonomicznych, ustanawianie wysokości opłat z tego tytułu i sporządzanie inwentarzy²¹³. M. Badeni przyjechał do Grodna prawdopodobnie w czerwcu 1783 r.²¹⁴ Kontrakt dzierżawny F. Rzewuskiego wygasł 30 czerwca 1783 r.²¹⁵ Wiele miesięcy trwały prace wynikające z przekazania ekonomii litewskich S. Poniatowskiemu. Obok M. Badeniego i T. Uruskiego, istotną

²⁰⁷ AGAD, AR II, 3131, s. 1, Planta Trybunału 1778.

²⁰⁸ A. B. Zakrzewski, *Sejmik trocki...*, s. 49. Autor udział szlachty z ekonomii olickiej odnosi do czasów dominacji A. Tyzenhauza.

²⁰⁹ BCz, rkps 661, s. 461, Król do Józefa Eytmina z 16 VII 1784; BCz, rkps 686, s. 731, 733, Stefan Romer do króla z 24 VIII 1780 i król do S. Romera z 17 VII 1784. S. Romer był związany z K. Radziwiłłem, zob. A. B. Zakrzewski, *Sejmik trocki*, s. 85–86.

²¹⁰ J. Michalski, *Rzewuski Franciszek*, s. 105.

²¹¹ Kontrakt zawarto 9 I 1783: M. Mycielski, *op. cit.*, s. 18, 117 (przyp. 12).

²¹² S. Poniatowski, *Pamiętniki synowca Stanisława Augusta*, tłum. i wstęp J. Łojek, Warszawa 1979, s. 64; M. Rymyszyna, *Gabinet Stanisława Augusta*, Warszawa 1962, s. 115.

²¹³ M. Mycielski, *op. cit.*, s. 18.

²¹⁴ BCz, rkps 661, s. 326–327, Antoni Dziekoński do króla z 26 VI 1783.

²¹⁵ J. Michalski, *Rzewuski Franciszek*, s. 105. Według M. Mycielskiego (*op. cit.*, s. 18) dzierżawa ekonomii przez S. Poniatowskiego zaczynała się od czerwca 1783 r.

rolę odgrywał w nich A. Dziekoński. Eks-strażnik litewski przybył do Grodna 5 czerwca 1783 r.²¹⁶ Został wysłany na Litwę ze specjalną misją przez Stanisława Augusta. Dotyczyła ona różnych zagadnień (m. in. sprawy przygotowań Grodna do sejmu, który miał się tam zebrać w 1784 r.). Istotnym zadaniem A. Dziekońskiego była kontrola stanu ekonomii królewskich, którą zleciła mu Kamera w związku z koniecznością udzielenia przez monarchę „kwitu generalnego” z dzierżawy F. Rzewuskiemu²¹⁷. „Eks-dzierżawca” ekonomii domagał się jak najszybszego wydania kwitu. Wywołało to zastrzeżenia A. Dziekońskiego, który chciał „zakwitowania” po zakończeniu kontroli, choć stan ekonomii uznawał za dobry. Próbował przekonać Stanisława Augusta, że nadmierny pośpiech może narazić reputację „cnotliwego ministra” w oczach podejrzliwej opinii publicznej²¹⁸. Król nie podzielił tego stanowiska. Za pośrednictwem szefa Kamery i nowego marszałka wielkiego koronnego Michała Mniszcha, monarcha zawiadomił A. Dziekońskiego o przychylności wobec żądań F. Rzewuskiego. Poinformował, że były dzierżawca gotów jest zobowiązać się do wzajemnego regulowania ewentualnych zobowiązań, jeśli takie wynikałyby ze szczegółowej weryfikacji na gruncie²¹⁹. Sprawę kwitu załatwiono prawdopodobnie we wrześniu 1783 r. A. Dziekoński jednak dalej wizytował klucze ekonomiczne, co miało być podstawą do opisanego przez Komisję Skarbu Litewskiego stanu litewskich dóbr stołowych²²⁰.

Miękkie stanowisko Stanisława Augusta i M. Mniszcha wobec życzeń F. Rzewuskiego spowodowane było „delikatnością” eks-marszałka w sprawie następstwa po zmarłym 12 sierpnia 1783 r. S. Lubomirskim. Na sesjach Rady Nieustającej 19 i 22 sierpnia 1783 r. rozegrał się spektakl, którego reżyserem był monarcha²²¹. Stanisław August zamierzał powierzyć wakującą laskę M. Mniszchowi. Najpierw jednak król nominował na marszałka wielkiego koronnego F. Rzewuskiego, a dopiero po jego rezygnacji urząd otrzymał M. Mniszech. Obrażony na króla F. Rzewuski wycofał się z życia publicznego²²².

²¹⁶ BCz, rkps 661, s. 285, Antoni Dziekoński do króla z 5 VI 1783.

²¹⁷ *Ibidem*, s. 301–302, 377–378, A. Dziekoński do króla z 16 VI i 16 VIII 1783.

²¹⁸ *Ibidem*, s. 373–376, 379–380, Król do A. Dziekońskiego z 11 VIII 1783 i A. Dziekoński do króla z 16 VIII 1783.

²¹⁹ *Ibidem*, s. 385, Michał Mniszech do A. Dziekońskiego z 27 VIII 1783 (kopia).

²²⁰ *Ibidem*, s. 429–430, Antoni Dziekoński do króla z 1 X 1783.

²²¹ BCz, rkps 686, s. 799, Król do Franciszka Rzewuskiego z 23 VIII 1783.

²²² J. Michalski, *Rzewuski Franciszek*, s. 105.

W początkowym okresie swojej misji A. Dziekoński, jak się wydaje, uzyskał znaczny wpływ na zarządzanie litewskimi ekonomiami. Sytuacja zmieniła się, gdy w prawa dzierżawcy wszedł S. Poniatowski. W końcu lipca 1783 r. A. Dziekoński pisał do króla: „w ekonomiach pańskich żadnego rządu teraz nie trzymam” i że nie wdaje się w dyspozycje, które poczynił książę Stanisław²²³. W dziejach litewskich dóbr stołowych nastał nowy okres. Rządy królewskiego bratanka, rozpoczęły się od wydzierżawienia niemal wszystkich kluczy ekonomicznych przez plenipotentów S. Poniatowskiego²²⁴. Dzierżawy były zawierane, w znacznej części, na cały okres kontraktu (12 lat). W praktyce ekonomiami zarządzał administrator M. Badeni, któremu bratanek monarchy pozostawiał dużą swobodę działania. Występował on również jako reprezentant księcia w zakresie działalności sejmikowej²²⁵.

Rozwiązanie problemu ekonomii w 1783 r. miało również swój polityczny wymiar. Wiązało się to z przebudową stronnictwa regalistycznego na Litwie. Zdaniem biskupa J. Kossakowskiego sejm 1782 r. pokazał „mały kredyt” J. Chreptowicza na Litwie²²⁶. Choć jest to ocena mocno przesadzona, to miała swoje podstawy, do czego jeszcze wrócę. Od 1783 r. widoczne są znaczne przesunięcia na scenie politycznej. Ograniczana jest rola niektórych ministrów. Słabnie pozycja A. Sapiehy, a zanika M. Brzostowskiego. Do kierownictwa litewskiego obozu regalistycznego wchodzi nowi ludzie. Są to S. Poniatowski i A. Dziekoński, którzy sami wkrótce sięgną po godności ministerialne²²⁷. Warto zauważyć, że ich polityczny awans był ściśle związany z litewskimi dobrami stołowymi.

W okresie dzierżawienia ekonomii przez F. Rzewuskiego udział S. Poniatowskiego w litewskim życiu politycznym ograniczył się w zasadzie do wysunięcia przez Stanisława Augusta kandydatury bratanka do starostwa żmudzkiego. Możliwe, że rezygnacja z tych planów wynikała z nowej roli, jaka miała przyspaść synowcowi monarchy. Dopiero po przejściu dzierżawy litewskich ekonomii S. Poniatowski stał się jedynym z liderów litewskich regalistów, w którego gestii miały znaleźć się sejmiaki „domowe”²²⁸. Można w tym widzieć dążenie króla do łączenia w jednym ręku zarządu dobrami

²²³ BCz, rkps 661, s. 365, Antoni Dziekoński do króla z 26 VII 1783.

²²⁴ *Ibidem*, s. 365, Antoni Dziekoński do króla z 26 VII 1783.

²²⁵ M. Mycielski, *op. cit.*, s. 18, 20, 30.

²²⁶ J. Kossakowski, *op. cit.*, s. 139.

²²⁷ Antoni Dziekoński został podskarbnym nadwornym litewskim 31 III 1785: H. Waniczkówna, *Dziekoński Antoni*, [w:] PSB, t. VI, Kraków 1948, s. 131.

²²⁸ M. Mycielski, *op. cit.*, s. 30.

stołowymi i szerokich kompetencji politycznych, a więc powrót do systemu, który istniał w okresie dominacji A. Tyzenhauza. Podobieństwo to jest jeszcze bardziej widoczne po nominacji, 1 czerwca 1784 r., S. Poniatowskiego na urząd podskarbiego wielkiego litewskiego²²⁹. Powyższa analogia nie jest jednak pełna, gdyż inaczej niż A. Tyzenhauz, bratanek króla nie odegrał kluczowej roli w stronnictwie dworskim. Na przeszkodzie stało nie tylko formalne kierownictwo J. Chreptowicza, ale również mała aktywność samego księcia Stanisława, który w sprawach litewskich, także sejmikowych, wyřęczał się swoim administratorem ekonomii. M. Badeni (od 1784 r. szambelan) również nie był związany z Litwą, i mimo małżeństwa z Marianną Wawrzecką²³⁰, nie miał dostatecznej pozycji na tym terenie. Rola S. Poniatowskiego była więc raczej formalna. Np. w 1786 r. za pośrednictwem M. Badeniego uczestniczył w ustalaniu przez J. Chreptowicza ostatecznej przedsejmowej „planty” dworu (z ramienia K. Radziwiłła działał A. Sulistrowski)²³¹.

Kariera A. Dziekońskiego jest dość mało znana. Historycy zwrócili uwagę na dużą aktywność podskarbiego nadwornego (od 31 marca 1785 r.) w sprawach sejmikowych²³². Omawiając sytuację polityczną przed sejmem 1786 r., Andrzej Stroynowski uznał nawet, że wyrastał na rzeczywistego przywódcę partii dworskiej na Litwie²³³. W czasach dzierżawy ekonomii przez F. Rzewuskiego pozycja A. Dziekońskiego istotnie się wzmocniła. Przed sejmikami poselskimi 1780 r. w imieniu króla przekazywał zalecenia marszałkowi wołkowyskiemu J. Bychowcowi²³⁴. Jednak nawet wówczas nie odgrywał pierwszoplanowej roli w swoim rodzinnym powiecie. Za politykę dworu na tym terenie odpowiadali kanclerz A. Sapięha, J. Bychowiec i Wincenty Tyszkiewicz (liczyły się oczywiście też rekomendacje J. Chreptowicza i K. Radziwiłła)²³⁵. Sprawami wołkowyskimi A. Dziekoński interesował się także później. Pokazuje to spór między protestancką rodziną Grabowskich a miejscowymi elitami urzędniczymi. Było to związane

²²⁹ Por. J. Michalski, *Poniatowski Stanisław*, [w:] PSB, t. XXVII, 1983, s. 484.

²³⁰ M. Mycielski, *op. cit.*, s. 18, 30.

²³¹ BCz, rkps 735, s. 597–598, Król do Stanisława Poniatowskiego z 26 IV 1786; BCz, rkps 725, Król do A. Dziekońskiego z 13 V 1786; M. Mycielski, *op. cit.*, s. 30.

²³² B. Zaleski, *op. cit.*, s. 40–44.

²³³ A. Stroynowski, *Zmiany sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej przed ostatnim „wolnym” sejmem 1786 r.*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1996, Folia historica 58, s. 85.

²³⁴ BCz, rkps 655, s. 717, Król do Jana Bychowca z 31 VII 1780; A. Kalenkiewiczówna, *op. cit.*, s. 139.

²³⁵ BCz, rkps 655, s. 705, Michał Bułharyn do króla z 15 VIII 1780; BCz, rkps 691, s. 91, Król do Wincentego Tyszkiewicza z 7 VIII 1780.

z konfliktem na sejmiku gromnicznym w 1783 r.²³⁶ Wobec sprawy objęcia przez Pawła Grabowskiego starostwa grodowego, A. Dziekoński bezskutecznie starał się utrzymać na urzędach grodzkich bliskie sobie osoby²³⁷. Król poparł rodzinę „pani Grabowskiej”. Duże znaczenie mogło mieć zainteresowanie O. Stackelberga²³⁸. Poza tym aktywność A. Dziekońskiego skupiała się głównie na sejmikach „ekonomicznych”. W czasie kampanii przedsejmowej 1782 r. przekazywał zalecenia królewskie dotyczące sejmiku brzeskiego administratorowi M. Klimañskiemu²³⁹. Przełomowe znaczenie miała zapewne misja A. Dziekońskiego na Litwie w 1783 r. Od czerwca tego roku w jego korespondencji znaleźć można zainteresowanie obsadą urzędów we wszystkich okręgach sejmikowych związanych z ekonomiami (województwa brzeskie, smoleńskie, powiat grodzieński, Żmudź)²⁴⁰. Zostając podskarbisem nadwornym, A. Dziekoński zyskał formalne podstawy do nadzoru nad ekonomiami. Wprawdzie zdaniem M. Mycielskiego był prawie całkowicie odsunięty od wpływu na nie²⁴¹, jednak nie dotyczyło to według mnie spraw sejmikowych. Szczególną troskę o sejmiki „domowe” widać również w latach następnych. W czasie kampanii przedsejmowej 1786 r. podskarbi nadworny nadzorował sejmiki smoleński i brzeski, choć informował również o sytuacji na innych obszarach (Wołkowysk, Żmudź, Wiłkomierz, Kowno, Lida)²⁴².

Wspólne zainteresowanie sejmikami „ekonomicznymi” stawało się przyczyną napięć między dwójką podskarbisów litewskich. Niepowo-

²³⁶ AGAD, ZP 130, s. 44–46. Wsparcie sejmikowych działań generałów Jana i Michała Grabowskich przez żołnierzy wywołało protest urzędników wołkowyskich (list do króla z 4 II 1783 i oświadczenie w sprawie wyboru deputatów z 3 II 1783); BCz, rkps 663, s. 171–176, Jan Grabowski do króla z 6 II 1783 i król do J. Grabowskiego z 7 II 1783; A. Kalenkiewiczówna, *op. cit.*, s. 140. Być może akcja Grabowskich była reakcją na napaść na członków rodziny, której dokonali przed sejmikami poselskimi 1782 r. pijani ludzie Michała i Ksawerego Brzostowskich: BCz, rkps 663, s. 163–166, [Michał G.] Grabowski do króla, b.d. i król do M. Grabowskiego z 2 IX 1782.

²³⁷ BCz, rkps 661, s. 313, 326, 338, 415, Antoni Dziekoński do króla z 19 VI, 26 VI, 3 VII i 26 IX 1783.

²³⁸ BCz, rkps 661, s. 331, 361, 405–406, Król do Antoniego Dziekońskiego z 30 VI, 19 VII i 17 IX 1783.

²³⁹ BCz, rkps 669, s. 301, M. Klimañski do [A. Cieciszowskiego?] z 22 VIII 1782; BCz, rkps 661, s. 263–264, A. Dziekoński do [A. Cieciszowskiego?] z 12 VIII 1782.

²⁴⁰ BCz, rkps 661, s. 286, 304, 333, 395 i 413–414, A. Dziekoński do króla z 5 VI, 16 VI, 30 VI, 30 VIII i 26 IX 1783.

²⁴¹ M. Mycielski, *op. cit.*, s. 19.

²⁴² BCz, rkps 725, s. 327–331, 541–545, 629–636, Król do A. Dziekońskiego z 2(?) VII, 5 i 16 VIII 1786, A. Dziekoński do króla z 13 XI 1785 oraz z 30 VII, 13 i 16 VIII 1786, B. Zaleski, *op. cit.*, s. 40; M. Mycielski, *op. cit.*, s. 31; H. Waniczkówna, *Dziekoński Antoni*, s. 131.

dzenie regalistów na sejmiku poselskim w Olicie w 1786 r., gdzie akcję sejmikową prowadził protegowany A. Dziekońskiego, podkomorzy smoleński Józef Osipowski²⁴³, spotkało się z krytyką M. Badeniego. Nowym liderem miejscowych regalistów miał zostać gen. Józef Puzyna²⁴⁴.

Na zakończenie chciałbym spróbować dokonać analizy dotyczącej wpływu różnych formuł wykorzystania ekonomii (w czasach A. Tyzenhauza, F. Rzewuskiego i S. Poniatowskiego) na efektywność akcji sejmikowej. Aby uzyskać porównywalne dane, uwzględnię cztery sejmiki (brzeski, grodzieński, smoleński i żmudzki) w okresie, w którym każdy z tych systemów był już całkowicie wykształcony. Wezmę więc pod uwagę kampanie przedsejmowe z lat 1778, 1782 i 1786. Kryterium pomocniczym będzie ocena postawy politycznej posłów na sejmie. Niestety ze względu na odmienny charakter źródeł, którymi dysponowałem, nie mogła zostać dokonana w sposób w pełni porównywalny. Dla 1778 r. posłużę się moimi wcześniejszymi badaniami nad dziejami sejmików i sejmu²⁴⁵. Dla 1782 r. wykorzystam tabele sześciu jawnych głosowań sejmowych nad opozycyjnym projektem S. K. Potockiego *O rezolucjach Rady*. Odbyły się po dwa jawne głosowania nad każdym z czterech jego punktów, lecz dwa pomiąłem, ze względu na niską frekwencję²⁴⁶. Poparcie tego projektu, związanego ze sprawą biskupa K. Sołtyka, można uznać za jawne opowiedzenie się po stronie przeciwników króla. Należy jednak pamiętać, że tajne głosowania dały obozowi dworskiemu znacznie mniejszą przewagę²⁴⁷. Dla sejmu 1786 r. wykorzystam sporządzoną, między sejmikami i sejmem, w kręgach opozycji listę posłów z podziałem na „pewnych” (zwolennicy opozycji), „przeciwnych” (regalistów) i „obojętnych” (osoby nie popierające jednoznacznie żadnej ze stron)²⁴⁸. Uzupełnieniem jest opozycyjny manifest senatorów i posłów w sprawie rugów poselskich oblatowany 11 X 1786 r.²⁴⁹

²⁴³ BCz, rkps 725, s. 329–331, 358–359, 367–670, Antoni Dziekoński do króla z 13 XI, 11 i 17 XII 1785; BCz, rkps 729, Józef Osipowski do króla z 26 VIII 1786; B. Zaleski, *op. cit.*, s. 41–42.

²⁴⁴ J. Michalski, *Sejmiki...*, s. 357; M. Mycielski, *op. cit.*, s. 31–32.

²⁴⁵ W. Filipczak, *Sejm...*

²⁴⁶ AGAD, ZP 108, k. 19–89, Projekt S. K. Potockiego, tabele i wyniki głosowań; *Dyaryusz seymu... 1782...*, s. 264–267, 350 [w tekście błędnie 400] – 393; A. Stroynowski, *Opozycja sejmowa...*, s. 163–164.

²⁴⁷ *Dyaryusz seymu... 1782...*, s. 359, 362, 371, 375–376, 393.

²⁴⁸ AGAD, APP 96, s. 315–318.

²⁴⁹ *Manifest... senatorów, ministrów i postów na Seym... 11 octobris 1786...*, [w:] *Zbiór mów, głosów, manifestów, remanifestów... na seymie roku 1786*, t. I, Warszawa 1787, s. 172–178; W. Filipczak, *Rugi poselskie i losy „rozdwójonych” sejmików przedsejmowych w latach 1778–1786*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1997, t. XLIX, z. 1–2, s. 80–81.

W czasach A. Tyzenhauza (1778) na 12 interesujących mnie posłów tylko jeden (K. N. Sapieha) okazał się jawnym opozycjonistą²⁵⁰. Należy jednak zauważyć, że jeden z posłów żmudzkich kasztelaniec Stanisław A. Gorski był reprezentantem rodziny mieszącej później powiązania z Nową Familią. Dla oceny sejmików ważny jest fakt, że kandydaturę K. N. Sapiehy w Brześciu Litewskim jednoznacznie poparł monarcha. Stanisław August przez cały interesujący mnie okres akceptował wpływy Gorskich na sejmiku żmudzkiem. Tak więc litewskie sejmiaki „ekonomiczne” w 1778 r. były kontrolowane przez regalistów.

Zanim przejdę do zasadniczych rozważań, konieczny jest komentarz do wyników głosowań wszystkich posłów litewskich na sejmie 1782 r. W pierwszych czterech jawnych głosowaniach stosunek liczby posłów litewskich popierających projekt opozycji do wszystkich głosujących z tej prowincji wynosił: 14/45 (3 posłów litewskich nie uczestniczyło w głosowaniu), 11/43, 7/42 i 6/39²⁵¹. Zwraca uwagę malejący odsetek litewskich opozycjonistów, przy zaskakująco wysokiej wartości dla pierwszego głosowania (ponad 31%). Dla porównania dla całej izby poselskiej proporcja wynosiła wówczas 38/169 (ponad 22%). W czwartym głosowaniu „współczynnik opozycyjności” dla Litwy wynosił już tylko ponad 15%, gdy dla całej izby poselskiej ponad 22% (36/160). Może to sugerować zamieszanie w szeregach litewskich regalistów, które zostało dość szybko opanowane. Trudno powiedzieć, czy powyższa sytuacja mogła przyczynić się do sformułowania przytoczonej opinii J. Kossakowskiego o małym „kredycie” J. Chreptowicza²⁵². By uniknąć przypadkowości, za opozycjonistów uznają tylko posłów konsekwentnie głosujących za projektem Potockiego. Na całej Litwie było ich 7 (na 48), z czego aż 4 wśród 12 mnie interesujących. Byli to posłowie: R. Bystry (Grodno), S. Niemcewicz (Brześć) oraz A. Gorski i kasztelaniec Tyszkiewicz (Rosienie)²⁵³.

²⁵⁰ W. Filipczak, *Sejm...*, s. 111. Za nieuzasadnione uważam uznanie przez A. Stroynowskiego (*Opozycja sejmowa...*, s. 141) za opozycjonistę posła żmudzkiego F. Bouffala, jednego z czołowych stronników A. Tyzenhauza (podobne wątpliwości można mieć w stosunku do ocen posłów wołkowyskiego Antoniego Suchodolskiego i słonimskiego Jana K. Makowieckiego). Por. W. Filipczak, *Sejm...*, s. 37, 98, 100–101, 217, 247–248, 335.

²⁵¹ AGAD, ZP nr 108, k. 29–32v, 33–36v, 46–53v (tabele jawnych głosowań w izbie poselskiej nad pierwszymi dwoma punktami projektu S. K. Potockiego).

²⁵² J. Kossakowski, *op. cit.*, s. 139.

²⁵³ Według A. Stroynowskiego (*Opozycja sejmowa...*, s. 168) opozycjonistą był również A. Suchodolski. W rzeczywistości poseł i wojski wołkowyski Suchodolski w kolejnych głosowaniach oddawał kreski przeciwko projektowi S. K. Potockiego: AGAD, ZP nr 108, k. 35, 48, 52, 66, 70, 83, 87. Pewne wątpliwości może budzić

Jednak dla oceny przebiegu sejmików konieczne jest wzięcie pod uwagę faktu, że z wymienionej czwórki tylko Tyszkiewicz nie był uwzględniony w planie dworskiej. Postawa R. Bystrego na sejmie była niespodzianką i nie świadczy o spadku wpływów dworu w Grodnie. A. Gorski i Tyszkiewicz mogli być pod wpływem A. K. Czartoryskiego. Jednak wybór posłów żmudzkich mieścił się w ramach stosowanej tam przez króla taktyki unikania konfliktów i zachowywania równowagi między lokalnymi potentatami. Elekcję S. Niemcewicza, przedstawiciela rodziny związanej z Czartoryskimi²⁵⁴, widziałbym jako wyraz ustępstw wobec wpływów opozycji. Być może dwór, licząc się ze szczególnym zainteresowaniem opozycji tym obszarem, z góry poparł kompromis polegający na podziale mandatów. Trudno mówić o wyraźnym zwycięstwie opozycji na którymś z sejmików litewskich. Wybór dwóch kolejnych opozycjonistów A. K. Czartoryskiego (Wilno) i M. Brzostowskiego (Wołkowysk) zaakceptował monarcha²⁵⁵. Choraży nadworny Adam Rzewuski (Nowogródek) został posłem dzięki protekcji swego wuja K. Radziwiła, który później gwałtownie odcinał się od opozycyjnych poczynań siostrzeńca²⁵⁶. Tak więc obecność sporej grupki litewskich posłów opozycyjnych, najliczniejszej z sejmików „ekonomicznych”, wynikała bardziej z ustępliwej taktyki Stanisława Augusta i J. Chreptowicza niż z sejmikowych sukcesów opozycji.

We wspomnianym wykazie posłów na sejm 1786 r. na 48 posłów litewskich tylko 3 uznano za „pewnych” (opozycjonistów), zaś aż 21 za „obojętnych”. Na 12 posłów z sejmików „ekonomicznych” opozycja za „pewnych” uznała 2, w kategorii „obojętnych” umieszczono 3 parlamentarzystów. Opozycjonistami byli obaj posłowie brzescy: K. N. Sapięha i Z. Wysłouch. Za osoby neutralne uznano obu posłów smoleńskich (Leonard Eydziatowicz i Tadeusz Wysogierd) i posła żmudzkiego (Odachowski)²⁵⁷. Należałoby uznać, że pełnym sukcesem opozycji zakończył się sejmik brzeski, zaś dworu – gro-

postawa parlamentarzystów, którzy poparli wniosek opozycji w głosowaniu nad czwartym punktem projektu (k. 81–88). Byli to posłowie: starodubowski Horain, słonimski Szykowski i trocki Józef Jeleński, który był nieobecny na poprzednich głosowaniach.

²⁵⁴ A. Stroynowski, *Opozycja sejmowa...*, s. 109.

²⁵⁵ BCz, rkps 686, s. 323–325, Król do Karola Radziwiła z 20 V 1782 (Projekt posłów...).

²⁵⁶ BCz, rkps 655, s. 1211–1212, Joachim Chreptowicz do króla z 18 VIII 1782; BCz, rkps 686, s. 464–465, K. Radziwił do króla z 26 II 1783; A. Stroynowski, *Opozycja sejmowa...*, s. 67.

²⁵⁷ AGAD, APP nr 96, s. 315–318.

dzieński i żmudzki. Wątpliwości budzić może jedynie wynik obrad w Olicie. Korespondencja dotycząca sejmików potwierdza sukces sapieżyńskiej opozycji w Brześciu Litewskim. W świetle relacji kasztelana J. Szczytta przebieg wydarzeń ujawnił słabość partii dworskiej opartej na drobnej szlachcie „ekonomicznej”²⁵⁸. Również na sejmiku smoleńskim sukces, według J. Chreptowicza, osiągnęła opozycja. Zdecydować miały zabiegi i pieniądze A. K. Czartoryskiego. Opozycja zwyciężyła w Lidzie, gdzie pozyskała podkomorzego Tadeusza Narbutta, który utrzymał życzliwych A. Czartoryskiemu posłów Antoniego Skindera i Ludwika Sobolewskiego. Tylko ten ostatni uchodził za zdeklarowanego opozycjonistę. Ostatecznie jednak podkanclerzy za przeciwników dworu uznał posłów: brzesko-litewskich, lidzkich i jednego słonimskiego (Tadeusza Czudowskiego)²⁵⁹. Pod opozycyjnym manifestem w sprawie rugów posełskich podpisało się 3 posłów litewskich: K. N. Sapieha i obaj reprezentanci powiatu lidzkiego (zabrakło więc podpisu Z. Wysloucha)²⁶⁰. W 1786 r. jawnych przeciwników króla było mniej niż cztery lata wcześniej. Jednak na sejmikach dał się zauważyć wzrost wpływów opozycji. Był on szczególnie widoczny w części okręgów, związanych z ekonomiami. Już w 1784 r. A. Dziekoński niepokoił się obcymi oddziaływaniami na „domowych” sejmikach²⁶¹. Niepowodzenia regalistów w Brześciu i Olicie w 1786 r. J. Chreptowicz tłumaczył niedostatecznym wsparciem „ekonomicznym”²⁶². Jednak skorygowana w 1783 r. polityka dworu na Litwie odniosła pewien sukces. W 1782 r. na sejmikach zdominowanych przez regalistów wybierano czasami posłów, którzy na sejmie popierali opozycję. W 1786 r. posłowie z sejmików opanowanych przez malkontentów nie zawsze mieli odwagę wystąpić przeciwko stanowisku króla.

Jak widać, o „politycznej efektywności” ekonomii nie rozstrzygał model relacji między zarządem ekonomii a kierownictwem obozu dworskiego. Ich łączenie występowało w czasach dzierżaw A. Tyzenhauza i S. Poniatowskiego. W obu przypadkach przynosiło to odmienne rezultaty w zakresie rezultatów akcji sejmikowej. To, co

²⁵⁸ B. Zaleski, *op. cit.*, s. 60–61; A. Kalenkiewiczówna, *op. cit.*, s. 146.

²⁵⁹ AGAD, APP 96, s. 315; BCz, rkps 724, s. 411, 431–432, Joachim Chreptowicz do króla z 2 i 27 IX 1786; BCz, rkps 725, s. 637–639, Antoni Dziekoński do króla z 24 VIII 1786.

²⁶⁰ *Manifest... senatorów, ministrów i posłów... 11 X 1786...*, s. 177–178.

²⁶¹ B. Zaleski, *op. cit.*, s. 40; M. Mycielski, *op. cit.*, s. 31.

²⁶² BCz, rkps 724, s. 411, Joachim Chreptowicz do króla z 2 IX 1786. Na żądanie J. Osipowskiego i D. Eydziatowicza posłowie smoleńscy zobowiązali się do wierności i życzliwości wobec króla: BCz, rkps 729, s. 317, Zaręczenie L. Eydziatowicza i T. Wysogierda.

dobrze funkcjonowało pod rządami energicznego i bezwzględneho A. Tyzenhauza, nie zapobiegło kryzysowi w czasach S. Poniatowskiego. Trudno nie zgodzić się z opinią historyków, że wyniosły i niepopularny wśród szlachty bratanek królewski nie nadawał się do roli jednego z przywódców stronnictwa regalistycznego na prowincji²⁶³. Rozdział w latach 1780–1783 roli dzierżawcy ekonomii i funkcji lidera politycznego nie musiał prowadzić do spadku wpływów na sejmikach. Warunkiem zachowania przewagi było związanie administracji ekonomicznej ze sprawnym kierownictwem na poziomie lokalnym. Przede wszystkim jednak istotne było posiadanie odpowiedniego poparcia wśród liczących się w powiecie rodzin urzędniczych. Opieranie się głównie na drobnej szlachcie „ekonomicznej”, stawiało króla w roli najpotężniejszego z magnatów. Mogło to być doraźnie skuteczne, na dłuższą metę następował jednak systematyczny spadek wpływów. U schyłku XVIII w. model ten stawał się anachroniczny i nie przez przypadek brzeska partia „ekonomiczna” w czasach Sejmu Wielkiego znalazła się pod wpływem antykonstytucyjnej opozycji²⁶⁴.

²⁶³ J. Michalski, *Poniatowski Stanisław*, s. 484; M. Mycielski, *op. cit.*, s. 32–33; A. Stroynowski, *Opozycja sejmowa...*, s. 104. Por. M. Zaleski, *op. cit.*, s. 154.

²⁶⁴ W. Szczygieski, *op. cit.*, s. 354–355.